

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou

Diplomová práce

Využití koní v raném středověku

Use of the horses in the early middle ages

Vypracovala: Bc. Kateřina Dostálová
Vedoucí práce: Prof. PhDr. Jiří Sláma CSc.

Praha 2012

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně
pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

V Praze dne 13. 5. 2012

Kateřina Dostálová

Na tomto místě bych chtěla poděkovat všem zúčastněným, a především mému vedoucímu práce Prof. PhDr. Jiřímu Slámovi, CSc. za všechny trpělivé připomínky a rady.

Klíčová slova: koně, raný středověk, výbava koní, domácí zvířata.

Anotace:

Diplomová práce „Využití koní v raném středověku“ pojednává o vztahu koně a člověka v raně středověkých Čechách a na Velké Moravě. Vztah lidí a koní má hluboké kořeny a může nabývat různé podoby, tato práce na tento vztah nazírá z archeologického hlediska a zjišťuje podoby tohoto vztahu u Avarů, Starých Maďarů a hlavně u Slovanů. Autorka klade důraz na popis součásti koňské postroje a na význam ostruh, řeší otázku konzumace koňského masa a v neposlední řadě přináší přehled lokalit s nálezy fragmentů koňských kostí.

Annotion :

Thesis "The use of horses in the early Middle Ages," discusses the relationship between horses and humans in early medieval Bohemia and Great Moravia. The relationship of humans and horses has deep roots and can take various forms, this work sees this relationship in terms of archaeological finds and analyse this relationship with the Avars, Old Magyars and mainly by Slavs. The author emphasizes the description of the components of harness and the importance of spurs, addresses the issue of eating horsemeat and finally gives an overview of locations with the findings of horse bone fragments.

Key words: horses, middle age, horses equipment, domestic animals.

Obsah:

1. Úvod	7
2. Domestikace, historie chovu koní	8
2.2 Druhy koní ve středověku	12
3. Kobylí pole – Campus Caballarum, Campus Equaritus	13
4. Výbava a využití koně k tahu a k jízdě.....	17
4.1. Využití koně k tahu	17
4.1.1 Zápřah.....	17
4.1.2.Podkovy.....	17
4.2 Využití koně k jízdě	20
4.2.1 Uzdění	20
4.2.2 Třmeny	22
4.2.3 Sedlo.....	27
4.2.4 Ostruhy	27
4.2.5 Faléry.....	39
4.2.6 Kování opasku.....	40
5. Kůň jako symbol	42
5.1 Jezdecké hroby na pohřebištích.....	42
5.1.1 Slovansko – avarské pohřebiště.....	44
5.1.2 Morava.....	46
5.1.3 Velkomoravské období.....	48
5.1.4 Staromadžarská pohřebiště	52
5.2 Kůň ve staroslovanské mytologii	54
5.3 Rytiny koní na Libušíně a v bazilice sv. Jiří na Pražském hradě	56
6. Otázka konzumace koňského masa	61

6.1 Konůvky u Vyškova	62
6.2 Strunkovice nad Blanicí	62
6.3 Lelekovice	63
6.4 Rubín u Podbořan.....	63
6.5 Svídna.....	63
7. Koně v raně středověké společnosti	65
7.1 Společenský význam koní	65
7.2 Koně v ekonomice.....	68
8. Poměr počtu koní k ostatním zvířatům	71
8.1 Počet koní z archeozoologických výzkumů	71
9. Kohoutková výška u středověkých koní.....	80
10. Osel domácí (Equus asinus f. domestica).....	82
11. Závěr.....	83
12. Přehled použité literatury	85

1. Úvod

Vybrala jsem si velice široké téma, které se dá pojmout mnoha způsoby. O koních v raném středověku se dá napsat cokoliv od pohádky po epos. Snažila jsem se toto téma probrat komplexně se zaměřením na archeologii. Proto jsem věnovala poměrně dost prostoru součástem koňského postroje, pohřbívání koní a archeozoologickým výzkumům a mnohem menší prostor jsem věnovala čistě historickým otázkám, jako jsou kobylí pole nebo chovatelství. Není a nebylo mým cílem sepsat všechny nálezy, ale přinést „archeologický“ pohled do vztahu člověka a jeho nejcennějšího pomocníka. Těžiště mého zájmu je raný středověk, ale pokud neexistují nálezy takto staré, zmíním se – výjimečně - o nálezech z vrcholného středověku, jde hlavně o kapitulu „Otázka konzumace koňského masa“, podle mého názoru je důležité podívat se na vztah člověka a koně i z poměrně logického pohledu – člověk a kůň jako potrava. Budu se v práci držet hranic naší republiky, ale ve velmi širokém tématu koní u nomádských etnik to nelze zcela dodržet. Poměrně výjimečně přinesu srovnání i se západní Evropou, pouze tam kde to má podle mě logický důvod (píšu-li o ceně koně, která byla poměrně vysoká, přijde mi zajímavé uvést cenu i z jiné země, ukáže se, že kůň byl drahé zvíře všude).

Pokud mám uvést v bodech, o čem moje práce bude, pokusím se to shrnout takto:

1. Podívám se na historii chovu koní, vztahu k nim a jejich významu na Velké Moravě a v raně středověkých Čechách, v menší míře na vztah ke koním u Avarů a starých Maďarů.
2. Přinesu přehled všech druhů součástí koňského postroje, které v raném středověku existovaly.
3. Zjistím, jak četné jsou nálezy koňských pozůstatků v dnešních archeologických výzkumech v poměru k ostatním zvířatům.

2. Domestikace, historie chovu koní

Názory na dobu a místo domestikace se různí, některý autor (*Brentjes 1973, 72*) soudí, že to bylo před 4000 lety v Mezopotámii, jiný autor (*Benecke 1994, 65*) soudí, že se tak stalo ve východní Evropě, konkrétně za kultury Srednij Stog na Ukrajině z 1. pol. 4. tis. před. n. l. (z lokality Dereivka by měly pocházet nejstarší kosti domácího koně). Já se přikláním k názoru, že to muselo být někde v přirozené oblasti výskytu divokého koně, což jsou východoevropské a asijské stepi.

Jisté je, že před domestikací koně sloužili jako potrava. Existence koní byla lidem známa již od počátku – dokládají to jeskynní malby například ve Francii v jeskyni Lascaux a ve Španělsku v Altamiře. Domestikace koně vyvolala změnu v dějinách člověka, mohl se přesouvat na velké vzdálenosti a také se zcela změnil charakter války, do bojových vozíků zapřahali staří Egypťané a Chetitě již ve 2. tis. před n. l. Ovládnutí koně stvořilo také zcela nové nomádské národy, ať už to byli Skytové, Sarmaté, Hunové, Turci, Mongolové nebo Tataři ve vrcholném středověku.

Plemena koní chovaných po celém světě jsou z fylogenetického hlediska přiřazována do 4 skupin

1. Skupina koní stepních, mongolského typu
2. Skupina koní orientálních, východního typu
3. Skupina koní okcidentálních, západního typu
4. Skupina koní severských, nordického typu.

Toto není samozřejmě jediné možné hledisko třídění, ale pro můj záměr postačuje. Snad ještě poznamenám o rozdělení koní podle stupně prošlechtění, existují tzv.

1. Primitivní plemena, která jsou původní a příliš se neliší od svých předků, protože žijí v tvrdých podmínkách, mají tvrdou konstituci, většinou jsou menšího vzrůstu.
2. Kulturní plemena, jsou ta, která byla dlouhodobě šlechtěna podle konkrétních chovných cílů a s použitím záměrného výběru.
3. Přechodné typy, vznikly křížením mezi primitivními a kulturními plemeny (*Dušek, J. a kol 1999, 72*).

Úplně nejjednodušší rozdělení koní je pak na koně teplokrevné a studenokrevné, obecně se předpokládá rozšíření studenokrevných koní v Evropě až ve vrcholném středověku, ale existují i nepřímé důkazy o jejich časnějším výskytu. Například na slavné plaketě z Velké Moravy, nalezené na pohřebišti Špitálky ve Starém Městě u Uherského Hradiště, datované do 9. století, kde motiv na plaketě je kůň s jezdcem, jemuž na ruce sedí pták. Zde zřejmě jde o koně studenokrevného podle poměrně krátkých nohou, robustní stavby těla a dlouhých chlupů na kopytech (*Mlíkovský 2003, 193*).

Názory na to, jaké koně měli první Slované a jaké koně měli Avari jako zastupitelé typicky nomádského etnika se různí, například koně pohřbení na avarsko – slovanských pohřebištích na Slovensku patří do orientální skupiny (a ne stepní, jak by se možná předpokládalo), jedním z důkazů má být pohřebiště v Holiarech (*Dobroruka – Kholová 1992, 62*). Určité zmínky o chovu koní v raném středověku máme z písemných pramenů, například Raffelstetský celní tarif východní marky z let 903 – 906 uvádí, že jedním z hlavních vývozních artiklů z Čech byli koně, tržní poplatek za klisnu byl vyšší než za hřebce, za dovoz hřebce do Bavorska se platilo clo ve výši 1/3 a za klisnu 1/12 zlatého solidu. Zmínka o tomto tarifu je například v Aventinových excerptech ze starých letopisů Solnohradských, zde se píše: „...*Venedové, kteří přicházejí za obchodem z kraje Rugiů, platí za jednoho mezka jeden skoty, ze zisku z prodeje koní jednu saiku*“ (*Bartoňková et al. 2008, 411*). Toto cenové znevýhodnění klisen vyvolalo rozmach v chovatelství koní, přičemž vznikla zvláštní pozemková služebnost, tzv. kobyly pole – zde muselo jít o klisny, které nebyly podkovány, ale byly označeny výžehem majitele (viz níže kapitola 3).

Pro možnou přílišnou specializaci na chov koní může značit stížnost opata v rakouském klášteře Světlá z 2. pol. 13. století, kdy si stěžuje, že lidé na klášterních statcích radši pěstují 70 koní než 2000 ovcí (*Graus 1953, 104*). Zajímavý přehled poskytují údaje o počtu koní na dvorech různých klášterů v našich zemích, Bříství (kláštera Břevnova) měl v roce 1401 ve stavu 9 koní a dvě hřibata, Lužce (sv. Tomáš, Praha) v druhé polovině 14. století šest koní, Drobovice (řád německých rytířů) v roce 1404 dvacet šest orných koní a dvě klisny. Litoměřický kolegiátní kostel dostal v roce 1057 jako základ pro svá hospodářství 100 klisen, 30 krav, 100 ovcí a 70 prasat. Hradištský klášter u Olomouce dostal v roce 1078 čtyřicet klisen a 3 hřebce, 10 krav, 200 ovcí a 100 prasat (*Dušek 1995, 186*).

Další zprávu o koních máme z velmi často citované zprávy Ibrahima Ibn Jakuba, který byl pověřen diplomatickou cestou Córdobašským chalífem v polovině 10. století. Podle něj jsou Čechy nejlepší zemí na severu, s dostatkem potravin, kde za jeden kinšár lze koupit tolik ječmene, že vystačí na výživu koně na 40 dní, nebo deset slepic, či pšenici pro výživu člověka na jeden měsíc. Ve městě Praha se vyrábějí sedla, uzdy a hrubé štíty (*Pauliny, 1999, 243*). Dušan Třeštík (*Třeštík 1997, 290*) zmiňuje tzv. Arabskou anonymní relaci, ve které se píše o vlastnictví všech koní panovníkem Velké Moravy: „*Svatoplukovi poddaní chodí do války převážně pěšky ...a že tedy nemají bojové koně a je jen málo koní pracovních (soumarů). To všechno, válečné koně i drahou zbroj, má však panovník, samozřejmě ne on osobně, ale jeho lidé, jejichž koně a zbraně však přesto zůstávají vlastnictvím panovníka.* Když chtěl autor Metských letopisů starších zdůraznit, jak moc zpustošilo vojsko Karla Velikého Čechy v roce 805, napsal: „*A když již nezbyla ani píce pro koně ani potraviny pro vojsko...*“ (*Bartoňková et al. 2008, 53*)

V Konrádových statutech z roku 1189 je stanoven trest 180 nebo 200 denárů za vraždu, 60 denárů a dvojitá celní sazba za obcházení cla a 60 denárů, pokud se u někoho najde kradený kůň (poznámka o koních se objevuje ve verzích z roku 1229 a 1237) (*Graus 1953, 199*).

Kůň bylo cenné zvíře, o tom vypovídá i první slovanský zákoník z našeho území, zákon Sjudnyj Ljudem (*Bartoňková et al. 2008, odstavec 22, 24*) „Vypůjčí- li si kdo koně do určitého místa a odvede- li jej nebo pošle za místo určení a přihodí- li se, že se poškodí nebo zemře, musí vypůjčovatel dát odškodné pánu koně“ o tom, že koně byli hlavně ve vojsku, svědčí následující úryvek „kdo krade na vojně, je-li to zbraň ať je bit, je – li to kůň ať je pokutován“. Ve 12. století v Anglii stála klisna mezi 20 a 30 šilinky. Koně jsou ilustrace toho, kdy funkce ovlivnila cenu zvířete – váleční koně stáli 4x více než tažní koně. Ve 12. století byly v Anglii 4 hlavní druhy koní – váleční, jezdečtí, pro lov, pro zemědělství. Nejlevnější jezdečtí koně mohli stát až 24x více než koně v zemědělství, dobrá klisna 400x více a dobrý válečný kůň 800x více (*Salisbury 1994, 21*). Jenom potrava přes zimu stála pro koně v Anglii 9 šilinků a 2 pence, potrava pro vola 3 šilinky a 4 pence (*Pascua 2007, 90*). Ostatně o hodnotě koně vypráví i William Shakespeare ve hře Richard III. – dobrý válečný kůň byl za bitvy v ceně království.

Je samozřejmé, že na území bývalé ČSR (stejně jako v celé Evropě), se koně nejvíce chovali v období do druhé světové války, například mezi léty 1937- 1939 bylo na území ČSSR 656 tisíc koní, v roce 1948 klesl počet na 613 tisíc a v roce 1972 už pouze 118 tisíc koní což představuje pokles o 82%. V celé Evropě klesl průměrně počet koní mezi léty 1948 – 1972 o 57% (*Medvecký 1981, 7*). Co se týká počtu koní v raném středověku, přesný údaj mít nikdy nebudeme, ale z řídkých písemných zmínek o koních, například z Fuldských analů víme, že v roce 871 přepadla říšská vojska svatební průvod české nevěsty cestou na Moravu, v jejím průvodu bylo 644 jezdců, kteří na místě zanechali stejný počet sedel a uzd (*Bartoňková et al. 2008, 108*).

Počet koní ve vojsku souvisí obecně s velikostí vojska, existují úvahy o počtu vojáků pro jednotlivé období, například za Boleslava I. se odhaduje velikost středočeské domény na 3000 km² s asi 22 000 obyvateli. Těchto 22 000 obyvatel by mohlo postavit vojsko o zhruba 3700 mužích, z toho asi 370 družiníků (*milites*) v přímé službě knížete (*Žemlička 1995, 207*). Kolik z nich bylo jezdců, samozřejmě nevíme.

Pro pozdější období (do roku 1250) se předpokládá v Čechách kolem 830 000 lidí, z toho maximálně 25 000 bojovníků, z toho asi maximálně 6000 těžkooděných jezdců. Dále až 11 000 drobných vazalů, kteří bojovali většinou jako lehké jezdecko, kolem 5000 – 8000 strážců hranic, posádek hradů atd. většinou pěších. Tento nejvyšší stav nemohl být naráz povolán do boje, počet vojsk ve středověkých Čechách se mohl pohybovat mezi 15 000 – 17 000, výjimečně i do 20 000 mužů. Morava měla zhruba polovinu obyvatelstva, mohla tedy postavit asi poloviční vojsko, takže síla obou zemí dosahovala asi 22 000 – 26 000, v největších válkách i na 30 000 mužů (*Choc 1963, 78*).

Kolem roku 1000 měly Čechy podle jiného autora (*Fialová et al. 2006, 33*) asi půl milionu obyvatel, stejně tak Morava. Milionu obyvatel dosáhly české země asi okolo roku 1100. Podobný názor má i V. Srb (*Srb 2004, 22*), který odhaduje k roku 900 asi 412 000 obyvatel. M. Stloukal (*1975, 58*) odhaduje k roku 1000 pro Čechy, Moravu a Slovensko asi 1,5 mil. obyvatel. Na Velké Moravě mohla velkomoravská knížata postavit do války asi 8000 jízdních bojovníků (*Klučina 1985, 51*).

Chov koní musel být velmi rozsáhlý. K roku 884 se zmiňují Fuldské anály o Svatoplukově vojsku, které bylo na jednom místě vidět přecházet od soumraku až do úsvitu, existuje i odhad, kolik lidí to muselo být - mělo by to být 8000 jezdců a 20 – 25 000 pěších bojovníků (*Třeštík 2009, poznámka 112*). V roce 955 Boleslav I. přišel v bitvě na Lechu o 1000 bojovníků, ale v roce 967 vyslal na pomoc Meškovi I. dva oddíly dalších bojovníků, podle J. Žemličky (*1997, 37*) šlo hlavně o jízdní těžkooděnce. Pro ilustraci sem přidám ještě jeden mladší údaj z roku 1297, jistě nadsazená je zpráva Petra Žitavského o korunovaci Václava II. 2. 6. toho roku, kdy měl být dodán obrok pro 190 000 koní hostů (a autor zmiňuje ještě 1000 koní, kteří na obrok neměli nárok), nicméně i kdyby to byla jen třeba polovina koní, pořád to podle mě zůstává pozoruhodně vysoké číslo (*Zbraslavská kronika* vydání z roku 1974, s. 113, 114).

Je tedy jasné, že jen z relativně řídkých archeologických nálezů koňských koster a součástí jezdecké výbavy bychom ani přibližný odhad počtu koní nemohli získat.

2.2 Druhy koní ve středověku

Dextarius, Chevaux blancs, Coursier, Rousins, Spanjol, Morel, Palefroi

Nejdražší koně ve středověku byli těžcí, váleční koně zvaní *dextarius, equus ad peganandum* a byli to koně velmi drazí, v zákoníku Ripaurském z doby před 8. stoletím je zmíněna cena takového koně – 12 solidů. V roce 1237 si král Přemysl Otakar I. vypůjčil dva koně v ceně 30 hřiven stříbra. Těžkooděný jezdec potřeboval koně dva, jednoho na jízdu, druhého do boje, při cestování držel otěže válečného koně v pravé ruce, proto se tomuto koni říkalo *dextarius* (Choc 1967, 199). Podle jiného názoru se tento kůň tak nazývá proto, že ho panoš držel pravou rukou, než na něho rytíř nasedl. Klaretův glosář z doby Karla IV. uvádí jako ekvivalent k dextariovi slovo – oř (Šmahel 2007, 274). V zákoníku Ripaurském jsou uvedeny ceny i dalšího rytířského vybavení, helma byla za 6 solidů, meč s pochvou za 7, meč bez pochvy za 6, kopí se štítem za 2 solidy. Cena dobrého koně – 12 solidů, je tedy opravdu vysoká (Verbruggen 1977, 24).

Další označení, které se dá nalézt ve středověkých pramenech, je „bílé koně - *chevaux blancs*“, jsou to koně obvykle používaní k táhnutí kočárů. Slovo *coursier* je odvozenina od francouzského slova *cours* – běh, označovalo rychlého jízdního koně. *Spanjol* jsou obecně koně španělského chovu, *morel* znamená prostě vraník. *Rousins* byli odolní koně německého chovu, kteří byli určeni pro válku a lov. *Palefroi* byl přehlídkový kůň a musel být náležitě vysoký a ztepilý. Všechny tyto názvy pochází z francouzských kronik z doby Karla IV., pro některé z nich není dodnes v češtině ekvivalent (Šmahel 2007, 275). Ve středověké Anglii zato známe označení *gradarii* což byli jezdecktí koně s lehkým krokem, ve kterém kůň pohybuje oběma levými nohama a poté oběma pravými nohama (dnes jsou tyto koně označovány jako „mimochoďníci“), dále *summarii* což jsou soumaři, pracovní koně se „silnými a hbitými nohama“, dále zmiňovaní *dextarii* a jako poslední tažné kobyly bez zvláštního jména (Clark 2004, 7).

Ve středověké Anglii se také u jednotlivých vrstev obyvatel koně jinak nazývají, u horní vrstvy to jsou zmiňovaní: *destriers, coursers* a *palfreys*, u střední vrstvy – *rounciers, sumpters* (soumaři), *hackneys* (koně do drožky), *pads* a *hobbies* a u nejnižších – *cart horses* (koně co tahali dvoukolový vozík) a *stats* (Pascua 2007, 92).

3. Kobylí pole – Campus Caballarum, Campus Equaritus

Kobylí pole jsou pozemky, na nichž byly chovány divoké či polodivoké klisny sveřepice, které nesměly být podkovány a musely být označeny výžehem majitele. Výklad kobylího pole se vztahuje obecně k výkladu služebné organizace ve středověkých Čechách. Samotné otázce „Kobylího pole“ se nejvíce věnoval H. Jireček (*Slovanské právo v Čechách a na Moravě 1863*) a V. Vaněček (*Rozpravy ČSAV 1959*).

Kobylí pole znamená služebnost, kdy mohly kobyly za určitých podmínek a v určité době volně chodit po polích. Tato doba byla od sv. Havla 16. 10. po sv. Jiří 24.4. (*Jireček 1863, 272*). Podle V. Vaněčka je první zmínka o kobylím poli v zakládací listině litoměřické kapituly z r. 1057, podle této listiny se této církevní instituci dostalo stádo 100 klisen i s pastvištěm. Pastviny byly ohrazeny a u stáda byl krmič (*nutritor*). V zakládací listině Strahovského kláštera (1143-1148) se však v obdobném případě u stáda už neuvádí krmič, ale pastýř (*paster equarum*) jménem Ostoje. Již název jeho funkce – pastýř, naznačuje způsob chování těchto koní (*Vaněček 1959, 2, Dušek 1996, 70*). V zakládací listině kladrubského kláštera z roku 1115 je uveden „*pastores equarum*“, v zakládací listině pro klášter hradištský cc. 1126 je uvedeno „*2 equos necnon novem indomitas equas et emissarium*“ - "dva koně a rovněž devět nezkrocených klisen a (jednoho) hlídače"¹ (*Graus 1953, 102*). Existence kobylích polí je výslovně doložena i v hlavních v pramenech 13. a 14. století (*David 2001, 38*) i když zde má již archaický ráz (*Graus 1953, 41*). Zřejmě nejmladší zmínka o kobylích polích je v Zápisu desek dvorských ve věci sporu o dědictví po Frici z Liblic z r. 1395, mluví se o nich na Fricově majetku v Liblicích, Byšicích, Nedomicích a Bukoli (*Šmelhaus 1980, 41*). Existence krmiče nepřímo dokládá nutnost koně dočimovat, dělo se tak jistě senem a v menší míře obilím nebo ječmenem.

„Do popředí se samozřejmě dostává péče o knížecí stáda koní, což je pochopitelné, koně představovali nejen značný hmotný majetek, ale byli také neodlučitelnou složkou ozbrojených sil státu, jeho jízdního vojska, v písemných pramenech nacházíme tuto služebnost často a v různé podobě..... Jsou to kobylníci, koňari, také pastýři hřebců (v Čechách vesnice Hřebečnický) atd. Tito služebníci byli zpravidla darováni spolu se stádem i s půdou na níž seděli.....máme řadu vesnic, jejichž jméno je odvozeno od chovu koní, klisen, hřebců, což prostě předpokládá přímou souvislost mezi pastevci a trvalým usídlením na vesnicích (Krzemionska- Třeštík 1978, 166).

Na území Uherska před polovinou 13. století máme 75 slovanských názvů služebných osad z oblasti využívající domácí a divoce žijící zvířata, přímo 19 se dotýká chovu dobytka a pasení (formy

---

¹ Překlad autorka

koňari, mesari, oslari, pastuši, sokači, sviňari, vozokoni atd.) Na specializovaný chov některých zvířat poukazují názvy vesnic jako Kravany, Psiare, Ovčiarisko, Koňari atd. (Ruttkay A. T. 1999, 38).

V raně středověkých Čechách se předpokládá existence 130 služebných osad, jména těchto osad „služebného typu“ ukazují na existenci služeb dvorských, loveckých, chovu dobytka, vinařských, brtnických a rybářských a řemeslnických. Tyto služby se ale nestejně objejují v pramenech, respektive služební lidé „*ministeriales*“, kteří byli darováni knížetem, zřejmě proto, že některé povolání kníže nerad daroval – jde hlavně o lovčí a také o krmiče stád - nutritora. Tito darovaní služební lidé v pramenech mladších 13. století mizí, proto se předpokládá existence služebné organizace jen v raném středověku. Existují vesnice z 15. či 16. století, které mají „služebná“ jména, zde jde zřejmě o napodobeniny jmen starších. Všechna jména osad služebného typu nejsou nesporně důkazy služebných osad (např. Skláře). Problém s těmito údaji je, že se zmínky o služebných lidech objevují v listinách donačních a imunitních, tedy zde jsou uvedeni lidé, které kníže někomu daroval – ale nejsou zde uvedeni lidé, které si ponechal. V Čechách a na Moravě se v raném středověku vyskytuje 47 služeb a 48 typů místních jmen (Krzemionska. - Třeštík 1978).

Koní se týkali kobylníci (*pastores equarum*), kteří byli darováni spolu se stádem a asi i půdou, na které seděli. Dále existovali – zřejmě zvlášť – pastýři stád hřebců, odtud vesnice Hřebečníky. Existovali dále pastýři – krmiči (*nutrites equorum*), zvaní zřejmě koňari, odtud vesnice Konary, Konarovice. Stáda koní byla rozptýlena po celé zemi všude tam, kde bylo dost píce (Krzemionska. - Třeštík 1964, 653).

Je pravděpodobné, že vesnice Konice a Konín, které leží v blízkosti zemských hranic, mají souvislost s obchodními stezkami, které přes ně vedly. Na druhou stranu vesnice Koněprusy má název zřejmě ještě z před slovanského období – neexistuje v češtině sloveso „*prusiti*“ (Lutterer – Šrámek 1997, 132). Služebnou organizaci nepřímo dokládá i fakt, že například na Staré Boleslavi nebyl nalezen žádný jedinec hospodářských zvířat, který by patřil k mláďatům, a je tedy pravděpodobné, že hospodářská zvířata byla chována mimo areál hradu. Podle zakládací listiny staroboleslavské kapituly obdržela staroboleslavská kapitula při založení od knížete několik vesnic, které jí měly odvádět desátek z domácího zvířectva (Mlíkovský 2003, 355). Je zajímavé sledovat toponyma, která v sobě obsahují apellativ kobyly nebo kůň, pro apellativum kobyly existuje v Čechách 12 dokladů – *Kobylí* (3x), *Kobyly* (2x), *Kobylice* (1x), *Kobylnice* (3x), *Kobylníky* (2x), *Kobylka* (1x). Typ, který končí na – *nice* znamená jméno zaměstnání, typ který končí na – *níky* znamená jméno zaměstnání, služeb pro knížecí hrady. Pro apellativum kůň existuje v Čechách 8 dokladů, *Konojedy* (2x), *Konětopy* (3x), *Koněprusy* (1x), *Konobrže* (1x), *Konělupy* (1x). Typy končící na – *jedy* jsou jména z doby rozšiřování starého sídelního území ve 12. století (David 2001, s. 38).

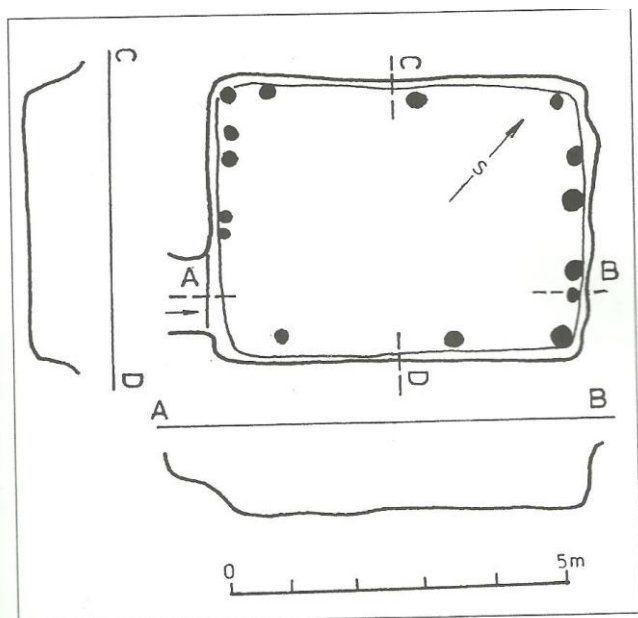
Problematika „darovaných lidí“ je, ale zřejmě složitější. Naprostá většina písemně doložených specialistů žila ve vesnicích, které se podle jejich povolání nejmenovaly (podrobně např. *Klápště 2005*).

K existenci kobylich polí se váže otázka pastvy a ustájení dobytka obecně. Od jara do podzimu byl dobytek (a s ním jistě i koně) vyhnán na volnou pastvu – již zmiňovaná kobyli pole, ale v zimě byla potřeba alespoň částečného ustájení. Existují zmínky z 8. – 9. století o maštalích, resp. o ustájení (*stabulum*, příp. *stabulum alvearium*, *domus porcaritia*). Hospodářské objekty, které mohly sloužit za maštale, jsou většinou mírně zahloubené, jednodílné objekty obdélníkového tvaru, na obvodě s křivými jámami s širokým rampovým vchodem, kde chybí ohniště nebo pec (*Ruttkay A. T. 1999, 37*). Zřejmě tyto objekty se našly také v zázemí raně středověké Olomouce, byly to čtvercové, mírně zahloubené objekty o rozměrech zhruba 2 x 2 metry, u kterých bylo možno identifikovat jakési vstupní rampy, s pravděpodobně proutěnými stěnami a střechou (*Bláha 2000, 68*).

Na lokalitě Pohansko u Nejdku bylo nalezeno území ohraničené vodním příkopem na jedné straně a valy na druhé, vnitřní část tohoto areálu byla bez kulturní vrstvy, autor článku dává tento areál do přímé souvislosti s chovem dobytka, mohlo to sloužit jako přirozené přírodní ustájení dobytka, zde konkrétně zřejmě koní. Autor se domnívá, že jde přímo o kobyli pole (*Novotný 1963, 36*).

V knize rožmberské v 2. polovině 13. století se doslova píše například: „*Svěřepice ot svatého Havla mohú choditi, kdež chtie po oseníh, kakž najdále nebo nejbliže, bez pastvy, do svatého Juřice nemož jich vdáti. Ale od svatého Juřice do svatého Havla právo svěřepice pásti pastevci nebo kobylniku, že nemohú choditi kudyž chtic, že móž se právem brániti, že móž na škodě vdáti*“ nebo „*Svěřepice nemóž vdáti, kteráž na sobě znamení jmá, na spasě, protože chodí se znamením kobyliím polem. Ale pohoň ze škody, co vadí od svěřepic*“ (*Vaněček 1977, 97*).

Obr. 1 objekt považovaný za maštal, pôdorys a bokorys, podľa Ruttkay, A. T. 1999, 38

Obr. 2. Vyhĺbená časť maštale – pôdorys a rezy. Bohatá I., objekt 44

4. Výbava a využití koně k tahu a k jízdě

Je třeba odlišit terminologii postroje a výbavy koní využívaných k jízdě a k tahu.

4.1. Využití koně k tahu

4.1.1 Zápřah

Obecně se předpokládá, že využití koně k tahu v masovém měřítku pro naše území začalo až s využitím tzv. novodobého zápřahu ve 12. -13. století. V zemědělství se nejdříve k polním pracím používal volský potah. Také zápřah pomocí jařma- jha více vyhovuje volům než koním, mají k tomu lepší dispozice -větší sílu, větší klidnost. V některých částech západní Evropy začal být tento novodobý zápřah používaný na konci 12. století, jde hlavně o vlámské oblasti. V průmyslových oblastech západní Evropy zase byl vůl vystřídán koněm pouze několik dekád před nastoupením motorového traktoru (*Raepsaet 1997, 58*). V některých oblastech Anglie byl zase k tahu používán smíšený pár – kůň a vůl (*Langdon 1997, 283*).

Základ postroje starobylého, nebo také „malého antického“ zápřahu tvořilo dřevěné jho, upevněné na konci oje vozu. Se jhem souvisela podpínka (břišní popruh tažného postroje) a měkký kožený pás – nákrčník připevněný k oji. Při tahu tento pás stlačoval a svíral dýchací trubici na krku koně, ztěžoval dýchání a zvíře dusil (*Měchurová 1981, 76*). Tento systém nevádí při upínání skotu, kterým pás nespočívá na krku, ale na lopatkách nebo rozích.

Novodobý chomout má pevný tvaru, který mu dává dřevěná kostra. Ta je vybavena měkkou vycpávkou, aby koně netlačila a neodírala. V našich zemích je chomout doložen moravskými listinami Soběslava I. z let 1174 – 1179 a vévody Fridricha z let 1178 – 1181, vesnice Chomutovice u Olomouce je zmiňována již v 11. a 12. století (*Beranová 1975, 45*).

4.1.2. Podkovy

Podkova je plochý masivní pás železa, má část přední a dvě ramena, skládající se z části postranní a patkové. Vytváří horní (nosnou) a dolní (půdní) plochu, jejichž styčné hrany představují vnější, vnitřní a zadní okraj. Na půdní ploše se někdy vyskytuje rýha, v níž jsou umístěné různotvaré otvory pro podkováky (*Měchurová 1980, 192*). Na podkově se také nacházejí ozuby, což jsou účelové výčnělky na spodní straně podkovy, na koncích jejích ramen a někdy také na okrajích nebo na konci předního oblouku. Zmírňují opotřebení podkovy, mají bránit koni v uklouznutí a také napravovat vady chůze (*Šaurová 1979, 287*), podle toho, na jaké straně má podkova ozub, byla určena buď pro pravou nebo pro levou nohu (*Novotný 1979, 291*).

Podkovy se poprvé objevují u Keltů, v římském období existují jako tzv. „hyposandály“ (*Raepsaet 1997, 57*). V západní Evropě se podkovy poprvé objevují v posledním desetiletí 9. století (*Verbruggen 1971, 5*). Nálezů z raného středověku je na našem území velmi málo, je to zřejmě proto, že koně se zprvu neokovávali. O okovaného koně se totiž musí zvlášť pečovat – asi jednou za 6 týdnů se musí odřezávat rohovina, která se pod podkovou tvoří. Podkovy plní na koňském kopytě ochranou funkci, pro raný středověk nelze určit, které chránily kopyta tažných koní a které patřily ke koním jezdeckým. Není mi známa žádná česká souborná práce, která by podkovy rozčleňovala do skupin ať už chronologicky nebo výrobně tak jako starší práce polského autora J. Kaźmierczyka (*1978*), který rozdělil podkovy ze středověkého Polska do sedmi skupin a podskupin – I/1, II/1, II/2, III/1, III/2, III/3, III/4, III/5, IV/1, IV/2, IV/3, V/1, V/2, VI/1, VI/2, VI/3, VI/4 a VII/1 a na základě určitých znaků je datuje od 11. až do 15. století (podrobně viz tab. na straně 150-151, *Kaźmierczyk 1978*).

Například na hradišti Klučov nebyla nalezena ani jedna podkova, autor publikace J. Kudrnáč proto usuzuje, že podkovami byli opatřeni teprve velcí tažní koně, neboť měli měkčí kopyta než koně drobných druhů. Na Klučově také nebylo žádné dláždění (*Kudrnáč 1970, 164*).

Nejstarším slovanským nálezem je podkova z hradiště Sousedovice u Strakonice, publikovaná R. Turkem, uložená v Národním muzeu v Praze. Z velkomoravského období pochází dvě části ramen dvou podkov ze sídlištních vrstev Starého Města na Moravě (*Beranová 1970, 15*). Do mladší doby hradištní je datován zlomek podkovy ze zemnice I z Kouřimi (*Šolle 2000, obr. 17:10*).

Velmi zajímavý je nález podkov z pohřebiště v dnešní Bartolomějské ulici, nacházelo se v oblasti mezi ulicemi Karolíny Světlé, Bartolomějské, Na Perštýně a Národní třídou, bylo zde nalezeno 20 hrobů z původně zřejmě mnohem většího množství, všechny hroby byly obloženy. V zásypu se často nacházela škvára, jinak byli bez milodarů. Nejzajímavější zde byl hrob č. 9, mrtví měl pod hlavou dvě podkovy, které byly přibité na dno rakve. V podkovách se našly i železné hřeby. Vysvětlení tohoto jevu neznáme, možná šlo o nějakou pověru, možná to byl symbol zaměstnání člověka (*Borkovský 1948*).

Další podkova se našla na hradišti Hradec u Nemětic, toto hradiště je datováno od počátku 9. století po konec 9. stol, nejpozději začátek 10. století (*Lutovský – Michálek 2002, 174*). Je nutné, ale brát zřetel na nálezové okolnosti, například na hradišti u Nemětic pochází podkova z ornice pole a proto se nedá vyloučit její recentní stáří. Další podkovy se našly například na Mařinském hradišti na Malé Hané, ale autoři sami poukazují na nejisté stáří těchto kusů (*Profantová - Vích 2008, 156*). Další – patrně recentní podkova byla nalezena na Břeclavi – Pohansku (*Dostál 1975, obr. 24:14*). O něco mladší je poměrně velký soubor 44 kusů z toho 7 celých podkov z hradiště Strachotín, tam jsou datované do 11. – 12. století (*Novotný 1979*). Za chronologický ukazatel stáří podkovy je možno brát její velikost, nejstarší podkovy jsou výrazně menší než podkovy recentní.

Ukazuje se, že středověcí podkováři měli povědomí o vadách kroku a vhodnou podkovou se tyto vady snažili napravovat, jak ukazuje soubor 80 podkov z vrcholně středověké

vesnice Konůvky, podkovy byly zřejmě vyráběny pro každého koně na míru (Šaurová 1979, 300).

Podkovy byly vynalezeny v laténském období (nálezy z oppida v Hrazanech, Starého hradiska na Moravě aj.), v době římské – ve vlastní římské oblasti koně podkovávání nebyli (pouze kopyta mul a mezků byla někdy podrážena jakýmsi botami z lýka nebo kůže, opatřenými železnými podrážkami – již zmiňované „*hyposandály*“), obecně se dá říct, že rozmach podkov začal až po roce 1000 n. l. Proč takový prostoje? Důvody pro podkování jezdeckého koně souvisí s rozmachem dlážděných cest, u koní tažných souvisí podkování s rozmachem novodobého záprahu a většího zapojení koní do práce.

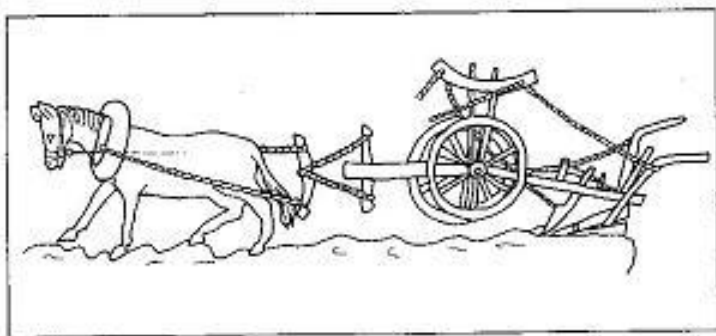
U volně žijících koní k podkovávání samozřejmě nedochází a není ani potřeba, rohovina na spodině kopyta se opotřebovává přímo úměrně s pohybem, rohové chodidlo zůstává stejně silné (asi 1 cm), pokud je kůň ale donucen jezdit na tvrdých cestách nebo pracovat v náročném terénu, je třeba jeho kopyto podkovat a to zhruba každých 6 týdnů, jinak se noha deformuje.

Podkování kopyta je v podstatě nutné zlo, kterým sice chráníme rohovinu před nadměrným opotřebením, ale vzdalujeme rohový stěhl od půdy, obzvláště při použití ozubů, a nedochází potom k normální mechanice pohybů kopyta (Jokl 1977, 122).

Rozmach podkovávání koní je tedy přímo úměrný jednak s rozšířením dlážděných cest, jednak s větším zapojením koní do tažné práce (Beranová 1970, 17). Dále pak rozmach podkování koní souvisí s rozvojem těžké kavalerie, koně byli podkováváni, protože museli nosit mnohem větší zátěž - obrněného jezdce i zbraně (Měchurová 1981, 78). V Západní Evropě se používání podkov rozšiřuje během 10. a 11. století a je to dáváno do souvislosti s častějším používáním koní pro transport na cestách s tvrdým povrchem (Raepsaet 1997, 57).

Někteří autoři (Dvořáková 2007, 114) ale s názorem, že podkovávání koní souvisí se zapojováním koní do těžké práce, nesouhlasí. Poukazuje na to, že chomout v první řadě, používal hovězí dobytek, ale žádné „kravské podkovy“ neexistují a nesouhlasí ani s názorem, že podkovávání koní souvisí se šlechtěním větších a těžších plemen, protože podkovávání bylo podle ní civilizační jev, který souvisel celkově se změnami životními podmínkami.

Obr. 2 znázornění koně táhnoucího pluh ze 13. století, podle Raepsaet 1997.

4.2 Využití koně k jízdě

Je jasné, že se jezdecký postroj liší od postroje k tahu, jezdecká výstroj se vyvíjela v podstatě od samotné domestikace. K základním částem postroje patří uzdění (z něho se v archeologickém materiálu zachovalo jen kovové, případně kostěné udidlo) a sedlo s příslušenstvím, doložené kovovými a kostěnými obkládkami nebo hřeby a třmeny.

Ohlávku má například kůň na ojedinělém artefaktu z doby bronzové táhnoucí sluneční kotouč z Trundholmu v Dánsku² (*Podborský 1997 obr. 59:7*). Ohlávku a někde i sedlo mají vyobrazení kimmerijští bojovníci z doby železné, zde z 9. - 6. stol před n. l. (*Podborský 1993 obr. 87: 4,5*). Ohlávku má zřejmě i nejstarší zachované zobrazení kóně a jezdce na území Slovenska z pohřební amfory nalezené v Nových Košiarskách (*Dvořáková 2007, obr. na straně 24*).³

4.2.1 Uzdění

Uzdění (uzda) představuje dodnes řídicí součást koňského postroje, tvoří ji udidlo, od něhož vedou otěže, a ohlávka, tedy souprava řemení, která umožňuje ovládání koně a upevňuje udidlo v koňské tlamě. Ohlávka je potřeba i při používání koně k tahu (jako jeho vodící nástroj, nález z Trundholmu to dokazuje).

Udidlo patří k nejstarším a nejnutnějším součástem výstroje koně a je také nejstarším dochovaným archeologickým důkazem koňského postroje. Někteří autoři (*Nevizánský 1987, 652*) spojují nález postranic udidla přímo s domestikací koní, jedno z nejstarších postranic udidla se našlo v eneolitickém (konkrétně stupeň IIB) nalezišti v Bajči – Vlkanově, v sídlištní jámě 22/82. Z Maďarska známe 13 lokalit bádenské kultury s doklady existence domestikovaných typů koní, na Slovensku jsou to lokality Kamenín a Nitrianský Hrádok.⁴

Prvním nástrojem k ovládání koně byla prostá ohlávka z organického materiálu (lýko, sláma, kůže) s organickým nebo kostěným udítkem.

Udidla mohou mít dva konstrukční systémy

- Jednoduchá (stíhlová), kdy jezdec řídí koně přímo tlakem (způsobeným tahem otěží), na koutek jeho tlamy.

---

² Existují jistě tisíce pravěkých zobrazení koní, můj výběr je v podstatě náhodný. Chtěla jsem pouze ukázat, že nějaký druh ohlávky se používal již v době bronzové a používá se dodnes.

³ Zde zobrazený jezdec koně za něco drží v oblasti hlavy, mohla by to být ohlávka, ale teoreticky to může být jen hřívá.

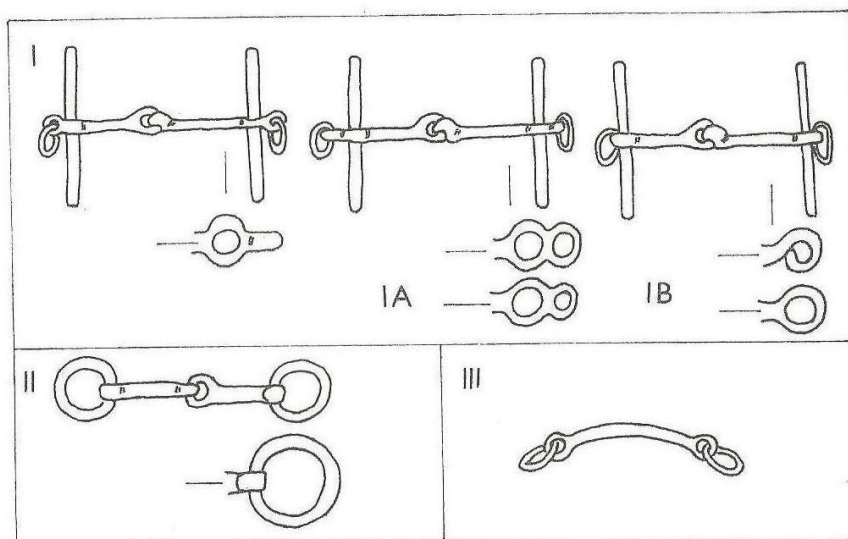
⁴ Já sama si tímto důkazem tak jistá nejsem, obecně se předpokládá domestikace koně až později

- Páková (zdvižná), tlak je přenášen otěží přenášen na udítko prostřednictvím svislých tyčinek, které působí jako páka, zvyšuje se tlak na jazyk a čelisti koně (zdůrazňuje se tím jezdcův pokyn).

Jednoduchá udidla se používala od pravěku, základní typy slouží k jezdeckví dodnes: lomené kroužkové udidlo, udidlo s olivami nebo udidlo roubíkové, s postranicemi různého tvaru. Pákový systém se vyvíjí od doby římské, pak mizí a ve slovanském období se nevyskytuje, znovu se objevuje až v 11. stol., doklady na našem území chybí až do 15. století. Udidla slovanského období u nás mají většinou dvoudílné (dvoučlankové) lomené udítko, jednodílné nelomené udítko se objevuje řídce v celé Evropě, relativně více je zastoupeno u nomádů středoasijských, kaspických a jihoruských stepí, zřídka se u nás v tomto období vyskytuje udítko třídílné, s osmičkovitým článkem uprostřed místo kloubu. Po stranách udítka jsou upevněny kruhy různé velikosti pro řemeny, případně postranice – tyčinky, jež zajišťují správnou polohu udítka v koňské tlamě. U pákových udidel se tyto tyčinky jmenují hýbla. Udidla avarského období – nomádi používali udidla zcela běžně, pro starší stupeň avarského kaganátu jsou typická dvojdílná udidla, pro mladší stupeň jsou to udidla, jejichž postranice jsou různým způsobem ohnuté (*Zábojník 2004*).

Podle Z. Měchurové bylo do roku 1984 nalezeno na území Československa 36 kusů udidel nebo jejich částí, 16 samostatných postranic a 20 odlomených záštít z 19 lokalit. Zejména ze sídlištních vrstev, z pohřebišť zmiňuje Malý Čepčín, Mutěnice a Plužnou (*Měchurová 1984, 265*). Existují lokality, kde bylo nalezeno větší množství udidel nebo jejich částí, jde například o lokalitu Břeclav – Pohansko (*Vignatiiová 1992, 62*). Byly zde nalezeny v osmi objektech a jedné kulturní vrstvě.

Obr. 3 základní typy udidel podle *Měchurová 1984, 267*.

4.2.2 Třmeny

Třmeny jsou vynálezem nomádským, předpokládá se, že do Evropy přišly spolu s Avary. Předchůdce třmenu byla pouze kožená smyčka zavěšená na sedle, nejspíše jen z jedné (levé) strany. Třmeny dávají jezci jistotu při manipulaci s koněm (skoky, obraty atd.) a také mu dávají možnost se v sedle obracet. Třmen tvoří závěs pro řemen s okem, oblouk ramen a různotvaré stupadlo, někdy spojuje závěs s rameny krček, jindy je oko umístěno v horní části ramenního oblouku. Konce ramen u stupadla bývají rozšířeny v postranní plošky různého tvaru, nejčastěji trojúhelníkové nebo lichoběžníkové (*Měchurová 1980, 191*). Tvar třmene se řídí způsobem jízdy na koni, způsobem vedení boje, oděvem a především obutím jezdce. U nomádů, kteří měli měkké podrážky, je častý kulatý, případně oválný třmen s dolů vyklenutým stupadlem.

Ve vrcholném středověku třmen zaznamenal rozvoj u těžkého jezdectva, nejenže vznikají různé nové tvary – např. s prolamovaným stupadlem, asymetrické, uzavřené ve formě boty, někdy jim přibývá i vedlejší funkce (z 15. století je znám třmen s bodcem, třmen s držákem na světlo, třmen pro uchycení praporce nebo korouhve).

U Slovanů byl třmen znám zřejmě již od 6. století, kdy spolu s Avary podnikali útoky na Byzanc a na Balkán. Není vyloučeno, že řídký výskyt těchto třmenů ve slovanském prostředí, je ovlivněn používáním třmenů z organických materiálů. Na tvar středoevropských třmenů 9. -10. století působil trojí vliv - nomádský avarský, mladší staromaďarský a vliv západní – karolinský. Hlavní příčinou je poloha střední Evropy na hraniční čáře obou „světů“ (*Klein - Ruttkay – Marsina 1994, 63*).

Z období velkomoravského pochází z území Čech a Slovenska asi 53 nálezů třmenů z 23 lokalit (*Měchurová 1983, 66-67*). Pět exemplářů se našlo na Břeclavi – Pohansku v objektech 14, 77 a 412. Z polozemnice č. 14 pochází dva odlišné exempláře třmenů, větší a dobře dochovaný třmen má tvar gotického oblouku, ramena se rozšiřují k širší a mírně vzhůru prohnuté stupačce, vykované čtvercové až obdélníkové ucho má obdélný otvor, trojúhelníková ramena jsou zesílena okrajovými a středním plastickým žebrem.

Typologicky je tento třmen nejbližší snad Ruttkayově skupině I datované do 9. století. Druhý třmen z téhož objektu je torzovitý, zůstala zachována část ramene zdobená jemnou a hustou stříbrnou větvičkovitou tautsíí. O tomto fragmentu se ještě zmíním dále. Další dva třmeny byly nalezeny v objektu 77, jsou poměrně malé, mají trojúhelníkový tvar, zesílené stupadlo, kulovitý krček a větší obdélníkové ouško. Analogie těchto třmenů je z Hostí na Slovensku, kde je autor publikace G. Nevizánský řadí k třmenům typu Immenstedt (*Vignatiová 1980*).

Třmeny typu Immenstedt mají protáhlý trojúhelníkový nebo kapkovitý tvar, smyčkové ouško je jednou nebo dvakrát přetočené a často kolmé ke stupadlu. Třmen tohoto typu je u nás znám z II.

Mikulčického depotu, tyto třmeny se koncentrují v 8. století v severním a jižním Německu, málo v Rakousku, od 9. století se sporadicky vyskytují také ve Vikinském prostředí (*Nevizánský 1978*).

Pro naše území existuje podrobná typologie třmenů od Andrey Bartoškové (*Bartošková 1986*), ta rozděluje třmeny na typy:

I – třmen obloukovitého či podkovovitého tvaru s vykovaným obdélníkovým uchem.

A – ramena jsou ukončena postranními pětiúhelníkovými ploškami, které přecházejí ve stupadlo, stupadlo bývá dovnitř prohnuté. Dále se dělí:

a – stupadlo a postranní plošky ramen jsou uprostřed zesíleny plastickou lištou

b- široké postranní plošky a stupadlo jsou zdobeny talií (někdy i ramena), postranní plošky ramen bývají zdobeny i prolamováním.

c- široké postranní plošky a stupadlo, vykované obdélníkové ucho je kolmé na rameno ve tvaru gotického oblouku.

B – třmeny se vsazeným stupadlem

II- třmen obloukovitého či podkovovitého tvaru se smyčkovým uchem

A- Užší postranní plošky ramen přecházejí v dovnitř prohnuté stupadlo, stupadlo a postranní plošky jsou uprostřed zesíleny plastickou lištou.

B- Se vsazeným stupadlem

III – vysoký třmen přibližně trojúhelníkového tvaru s širokým obdélníkovým uchem kolmým ke stupadlu, ucho je spojeno s rameny delším tenkým krčkem.

Třmen typu IAa se vyskytuje v depotu z Brankovic, Gajar – Pustatiny Vrablicovy a z Moravského Jána, datují se do 7. -8. stol. s možným přesahem do 9. století. Třmen typu IAb se našel v Prachově a na Pohansku, datují se rámcově do 9. století.

Třmen typu IAc se liší od IAb vertikálně vykovaným uchem, výskyt těchto třmenů je častější v Západní Evropě v průběhu 8. -10. století. U nás se našel také v depotu z Prachova.

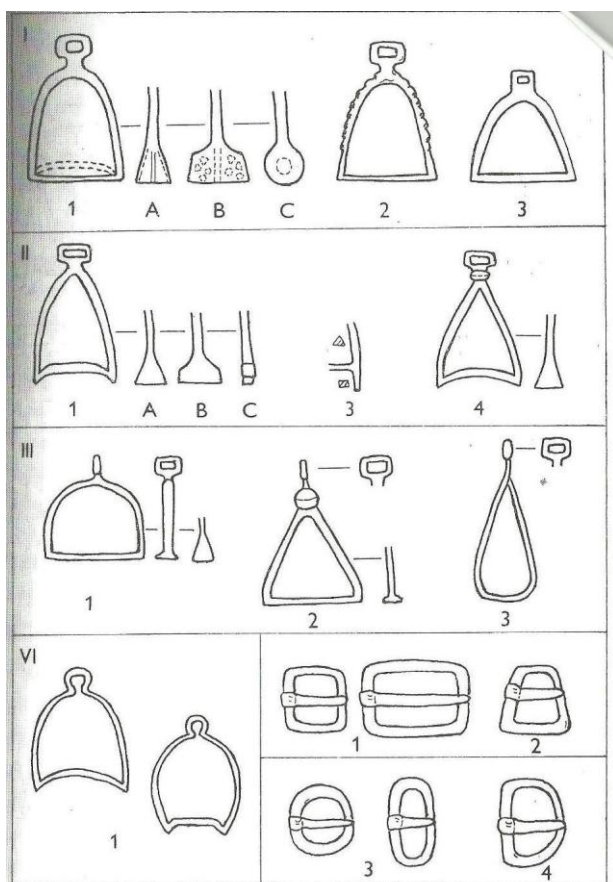
Typ IB je zastoupen v Brankovicích, v Kátech – Čepangátu a v Moravském Jáně, analogické třmeny se vyskytují na slovansko – avarských pohřebištích v Holiarech a ve Štůrově.

Typ IIA se našel v depotu z Brankovic, z Gajar – Pustatiny Vrablicovy a z Ivanovic, analogický typ z Holiar se tento typ nachází v doprovodu litých bronzových kování s motivem gryfa a je datován do 2. pol. 7. století. Tento typ třmene místy přežívá až do přelomu 8. /9. století,

Třmen typu IIB se nachází v depotech z Gajar – Pustatiny Vrablicovy a z Mikulčic. Tento typ je současný s typem IIA (společné nálezy např. v Devínské Nové Vsi). Ve Velkomoravském prostředí je tento nález ojedinělý.

Třmeny typu III se našel v druhém Mikulčickém depotu a má také tvarově nejbližší k páru třmenů z depotu z Pohanska, tyto třmeny se objevují od 8. století v germánském prostředí a od 9. století se sporadicky vyskytují ve vikinském prostředí (*Bartošková 1986 s. 83-84*). Pro Slovensko vytvořil typologii A. Ruttkay, přičemž typy IV a V jsou typy staromaďarské, typ VI vychází z kožených prototypů a zřejmě přežívá ze staromaďarského období, typ I-III tvoří formy s rovným nebo vyklenutým stupadlem. (podrobně *Ruttkay 1976 s. 353-356*, rozbor všech dosud známých třmenů *Měchurová 1983*).

Obr. 4 typologie třmenů podle *Měchurová 1983, 83*

Vrátím se k hromadnému nálezu třmenů z Prachovských skal, zde ve výběžku valu mezi Seifertovou a Skautskou vyhlídkou byly nalezeny tři třmeny vzájemně propletené a železná miska.

První třmen má obloukovitě prohnutá ramena, postavená do širokého gotického oblouku, na průřezu jsou vně vypouklá, kónická se zaobleným hřbetem, uvnitř rovná. Dole jsou ramena dovnitř mírně zahnutá a rozšířena v ploché postranice, s postranicemi je spojeno stupátko. Na povrchu ramen, k nim kolmo sedí široké nízké závěsné očko. Druhý třmen má závěsné očko ploché, vně čtvercové, k němuž je dole připojen krátký užší spojovací článek. Ramena jsou plochá, vně mírně vypouklá, přecházejí v široké ploché postranice, s nimiž je spojeno široké, vzhůru mírně vyklenuté stupátko, na

postranicích je vodorovná výzdoba z krokvicovitých klikatek ve dvou řadách, oddělených vodorovnou rýhou, okraje stupátka jsou lemována dvojicemi rýh, mezi nimiž je klikatkovitě sestavený pár drobných důlků.

Zlomek třetího třmene připomíná tvarem i posazením očka třmen druhý, je však bez stupátka, ramena jsou vně kónická se zaobleným hřbetem, zachované rameno přechází dole v plochou širokou pětiúhelníkovou postranicí, uprostřed prolamovanou trojúhelníkovými otvory, závěsné očko a spojovací článek jsou vodorovně rýhovány, ramena příčně přesekávaná rýhami, postranice lemovaná pásem vroubeným dvojicemi rýh, mezi nimiž je pás drobných důlků. Na vnitřní straně postranice není stop po připojení stupátka (*Turek 1946 obr. 99,100,101*). Autor zařazuje tyto nálezy ke keszthelyské kulturní skupině a soudí, že tyto předměty byly uloženy ve skalách jako oběť bohům. Chvilí po něm vydal svůj názor na třmen se širokým stupátkem J. Eisner (*1948, 395 poznámka 144*), usuzuje, že je domácí výroby, stejně jako třmen z Vrbky. Autorka publikace o výzkumu na Břeclavi – Pohansku J. Vignatiová (*1992, 60*) k těmto třmenům z Prachova přirovnává i nález fragmentu třmene z objektu č. 14, hlavně kvůli výzdobě – prolamování a také kvůli poměrně širokému stupátku a soudí, že tyto třmeny nepocházejí z Karpatské kotliny, ale naopak z Pobaltské oblasti, kde se hojně používá prolamování. Jiná autorka (*Profantová 2011, 81*) zase soudí, že první a teoreticky i druhý třmen jsou západního, karolinského původu.

Vrátím se také k ojedinělým nálezům z Čech, ke třmenům ze Zbečna a Kolína.

Třmen ze Zbečna má ramena slabě vyklenutá, se stupátkem tvoří štíhlý rovnoramenný trojúhelník, oko je obdélníkové s dlouhým úzkým otvorem pro řemen. Hlavní ale co tento třmen charakterizuje je výzdoba, krček třmenu je na jedné straně vyzdoben motivem tří spletených hadích těl, na druhé straně dvojitou klikatkou, navazující krátké úseky pláště na horních koncích ramen zdobí pod splétanými hádky motiv dvou proti sobě obrácených ptáčků, na druhé straně jsou opět klikatky. Ramena třmenu jsou zdobena tausíí, jejímž základem je 11 nad sebe umístěných kosočtverců (*Košnar 1982, obr. 1*). Tyto třmeny byly nejobvyklejší v severní Evropě v 10. století. Z hlediska tvaru i výzdoby vykazuje třmen ze Zbečna zřejmé souvislosti s vikinskou kulturou raně středověké Skandinávie. Analogie ve výzdobě se přitom týkají spíše jednotlivých prvků než jejich kombinací. Za nejvýraznější doklad severského původu lze považovat motiv páskových zvířecích těl zdobící jeho krček.

Třmen z Kolína pochází z prostředí raně středověké sídlištní aglomerace proti hradišti Hanínu na druhé straně Labe. Nelze vyloučit, že třmen pochází z nějakého z porušených hrobů z místa kolínské plynárny (zde bylo nalezeno pár slovanských hrobů při kopání základny pro plynárnu v roce 1896). Ramena tohoto třmenu jsou ve srovnání se zbečenským nálezem vyklenuta silněji, do tvaru gotického oblouku. Oko s dlouhým úzkým otvorem pro řemen má tvar obdélníku, jehož kratší strany

jsou ukončeny rozšířením v boční obdélníkové destičce. K vrcholu ramen je oko připojeno oválným krčkem, jehož profilace vytváří širší vývalek. Značně široké stupátko se uprostřed poněkud zužuje a je mírně nahoru vyklenuto. Třmen z Kolína je zdoben dvěma druhy žlutého kovu, barevně světlejší tautovaná výzdoba je provedena z mědi s menší příměsí zinku a cínu, tmavší plátování je z mosazi, resp. zinkového bronzu. Na spodní příčce oka je pravidelně rozmístěno devět svislých pásů tautované výzdoby ze síťky svislých a vodorovných drátků. Boční tautované destičky oka jsou ozdobeny tautovaným motivem křížících se zahrocených elips. Tento třmen je téhož typu jako třmen ze Zbečna, stejný tvar ramen do gotického oblouku mají třmeny ze dvou hrobů v Birce a z hrobů v Haldu, Kasmusmolle a Skebjergu v Dánsku, všechny tyto hroby pochází z 10. století. Motiv křížících se zahrocených elips je typičtější pro slovansko – avarské nálezy (například tři čtvercové destičky nalezené na pohřebišti v Holiarech), v severském prostředí se příliš nevyskytuje. Skandinávský původ tohoto třmenu je možný, výzdoba však nevykazuje žádný specifický severský prvek a proto je pravděpodobnější jeho středoevropský původ. Stáří tohoto třmenu je pravděpodobně 10. nebo počátek 11. století (*Košnar 1982*). Je také možné, že je tento třmen západní import, podle N. Profantové (*Profantová 2011, 81*) jde o pozdně karolinský typ.

Další třmen se našel v dnešní Mostecké ulici, na místě staré cesty přes nejstarší dřevěný most přes Vltavu (*Čiháková – Dragoun – Podliska 2000, obr. 5*). Další zlomek třmene se našel v Olomouci v Tereziánské zbrojnici v sondě 274/96, jde o typ s tordovanými rameny, spolu s ním byly v sondě nalezeny i zlomky železné misky, srp, pozlacená objímka z bronzového plechu aj. (*Bláha 2001, s. 59, obr. 11: 7*).

Pokud se podíváme na místa nálezů, vzácné jsou v Čechách, kde jde často o nálezy ze sběrů (Zbečno, Třeboc), tři exempláře obsahuje prachovský depot, dále máme zlomek třmenu z depotu v Kněžmostu a depotu (?) z Olomouce (viz výše) a zřejmě náhodný nález v Mostecké ulici. Na Moravě patří k hrobovým nálezům jen třmeny z Vrbky, hojně je jejich zastoupení v depotech (Brankovice, Ivanovice n. H.).

Třmeny z raného středověku v Čechách mají analogie po celé Evropě (třmeny typu Immenstedt, Vikingové, karolinské prostředí, možná Pobaltské oblasti?) a jistě ukazují na vyšší sociální status jejich nositelů. Samozřejmě i obyčejní lidé používali nějakou formu třmenů, aby se do sedla dostali. Tyto třmeny se však do dnešních dní nedochovaly. Třmenů muselo být stejně jako jezdeckých koní, jako bojovníků (jak by se dostali na koně), do dnešních dní se, ale dochovaly jen ty nejcennější z nich.

Důvod proč se jich tak málo našlo v hrobech, může být ten, že třmeny jsou spíše než součástí jezdecké výstroje součástí sedla. Třmeny se v hrobech nevyskytují až na jednu výjimku a tou je zmiňovaný nález z Vrbky, zde byly prováděny výzkumy na počátku 20. století J. Wankelem, F.

Přikrylem a I. L. Červinkou, jedná se o mohylové pohřebiště, kde se našly mimo jiné dva fragmenty třmenů – zřejmě tedy z pohřbu v mohyle. Nálezové okolnosti neznáme (*Dostál 1966, 191*).

4.2.3 Sedlo

Každé sedlo se skládá z kostry s bočnicemi a sedlím, sedlové podušky, posedlí, dvou velkých stranic s koleními opěrami, sedlových zápinek, dvou třmenových zámků a řemenů, dvou třmenů, podbřišníku, případně poprsníku. Jak kostry sedel, tak rozsochy, posedlí, stranice a kolenní opěry, ba i třmeny jsou různé úpravy podle druhu použití (*Jokl 1977, 143*). Ze sedla se v archeologickém materiálu zachovaly jen vzácné kostěné a kovové součásti, jde o kování oblouku rozsochy sedla nebo její kostěné obložení (*Měchurová 1981, 80*). Existenci sedla dokazují velké přezky nalézané na středohradištních sídlištích a hradištích, které sloužily k zapínání a utažení sedelního podbřišníku. Podobné přezky jsou známy u nás ze starších avarsko-slovanských i mladších staromaďarských pohřebišť. U sedla je doloženo jejich využití také na sedlových řemenech (nalezeno na Pohansku u Břeclavi), podobnou funkci mohly mít přezky nalezené spolu se třmeny v depotech (například v Brankovicích) (*Měchurová 1983, 65*).

4.2.4 Ostruhy

Jsou nejdůležitější ze všech možných nálezů z koňského postroje, dokládají zařazení jedince mezi určitou vrstvu společnosti, která měla právo jezdit na koni a také nosit ostruhy. Společenský význam ostruh probírám samostatně v kapitole 7. V této kapitole se zaměřuji na archeologické nálezy a třídění.

Na středověké miniatuře ke knize *Summa de Vitiis* od Viléma Peraldusa z doby okolo 1225 je vyobrazen rytíř ve zbroji, jejíž části jsou popsány rytířskými ctnostmi, sedlo je zde křesťanské náboženství, štít věrnost, kopí vytrvalost, třmen předsevzetí dobrého skutku, ostruhy disciplína a kůň dobrá vůle – bona voluntas (*Slivka 2002, 592*). Ostruhy byly tedy symbolem disciplíny, při pohledu na jejich pomalu se prodlužující bodec se, podle mého názoru, ani nelze divit.

Ostruhy slouží k pobízení koní, představují výrazný atribut všech jízdnic bojovníků. Převážná většina je vyráběna ze železa, výjimečně z bronzu. Nevyskytuje se ani kombinace dvou kovů. Zato výběr kovů ke zdobení povrchu je bohatý, známe pozlacování bronzových ostruh, zlacení měděného a stříbrného plechu, pro podkládání nýtků na plotence se používalo mědi. Nejrozšířenější způsoby výzdoby jsou plastická výzdoba a tausie. Především je to vrubořez u ostruh z bronzu, u ostruh s háčky se objevuje rytá výzdoba. Bronzové ostruhy byly odlévány většinou vcelku (*Kavánová 1976, 9*). Je zajímavé, že typicky nomádská etnika – stepní kočovníci, nikdy ostruhy nenosili. I když na

slovansko – avarském pohřebišti v Devínské Nové Vsi se našly 3 exempláře, bohužel se nedá zjistit, jak byly upevněny k obuvi (*Eisner 1952, tab. 13/5, tab. 15/ 13, tab. 17/ 10*). Je třeba zdůraznit, že nejstarší ostruhy s háčky a očky jsou důkazem existence slovanské jezdecké elity z území střední Evropy v 7. a 8. století (*Klein – Ruttkay – Marsina 1994, 66*). Původ ostruh je nejasný, bezpečně je známe až z prostředí keltského, v římském a provinciálním období nedoznaly velké obliby, široké použití našly u germánských a baltských sousedů.

Již L. Niederle zcela správně usuzuje, že nejstarší ostruhy mají předlohu v karolinských ostruhách, ovšem jejich původ je starší (*Niederle 1953, 419*).

Ostruhám se věnovalo poměrně mnoho středoevropských autorů, první monografie pochází z pera polského autora J. Zaka (*1959*), která je dodnes v podstatě přejímaná (s výhradami ohledně používání ostruh s háčky až k polovině 10. století- dnes již překonáno), jeho práci v podstatě přejímá B. Kavánová (*1976*), která shromáždila všechny známé ostruhy do té doby. Ze slovenského materiálu, předvelkomoravského hradiště Pobedim sestavila typologii D. Bialeková (*1977*), která vychází z chronologie ostruh ve starší práci V. Hrubého (*1955*) o pohřebišti na Starém Městě na Moravě. Hrubého rozdělení se používá v české archeologii dodnes (viz například *Dostál 1966* aj.)

Celkově slovenské ostruhy sepsal A. Ruttkay (*1994*) v objemné práci o raně středověkých zbraních a součástech koňského postroje na Slovensku. Na Slovensku se našly ostruhy v 67 hrobech na 43 lokalitách, v kolekci hrobů s militářiemi představují díl s hodnotou 34, 5%. Početnější výskyt byl zaznamenán v Ducovém (8 hrobů), Čakajovcích (5 hrobů), Bojničkách – Cintorínské pole, Bratislavě – Děvině – Hradná vyvýšenina – Při kostole, ve Velkém Grobě a Závadě (po 3 hrobech) (*Hanuliak 2004 s. 150-151*).

4.2.4.1 Ostruhy s háčky

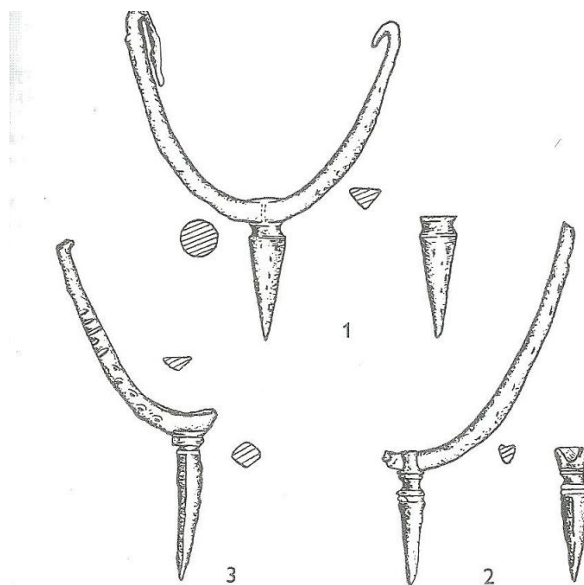
Jedná se o nejstarší typ slovanské ostruhy, byly odlévané z bronzu nebo většinou kované ze železa, k řemínkům obepínajícím obuv byla ostruha přichycena pomocí háčkovitých zakončení ramen.

Existují tři typy výroby těchto (železných) ostruh.

1. Ostruhy s bodcem připevněným pomocí nýtu k zvlášť vykovaným ramenům. Tento způsob je v Čechách doložen u páskové ostruhy z Budče, kde je zachován otvor pro nýt.
2. Ostruhy se vsazeným bodcem, který obepíná téměř trojúhelníkový tvar zářezu ramena ostruhy.

3. Ostruhy vykované z jednoho kusu železa včetně bodce, Sem se řadí nálezy z Rubína, Budče, Staré Kouřimi a Klučova, na Moravě pak Zelené Hory a Brna – Líšně. Považují se za domácí výrobu⁵ (Profantová 1993).

Obr. 5 znázornění způsobu výroby železných ostruh, 1 – bodec přinýtován, 2- bodec obepíná ramena, 3- vyrobená vcelku, podle Profantová 1993,61

Největší kolekce ostruh s háčky pochází z předvelkomoravských Mikulčic, zde je nejzajímavější, že se ostruhy s háčky nacházely pouze v předvelkomoravské sídlištní vrstvě a to ve velkém měřítku (ze 190 nalezených ostruh jich je s háčky asi 60), ze 145 prozkoumaných hrobů neměl ani jeden pohřbený tento typ ostruh, všichni měli ostruhy mladší, páskové s nýty (Poulik 1975).

Ostruhy s háčky se dají rozdělit:

- Ostruhy s ven vyhnutými háčky- těch je málo, v Čechách nalezena jen jedna ostruha tohoto typu v sondě 11/81 v Toušeni, bohužel v sekundární poloze.
- Ostruhy s dovnitř zahnutými háčky. Nejpočetnější kolekce z Čech pochází z vrchu Rubína u Podbořan, původně jich bylo 13. Tyto ostruhy dokládají kontakt s Moravou.

⁵ Všichni autoři, kteří se více zabývají ostruhami, ať už N. Profantová (1993) nebo B. Kavánová (1976) poukazují na nutnost „rentgenové korekce“, mnoho z ostruh řazených ke třetí skupině po korekci patří do prvních dvou.

Blanka Kavánová ve své práci rozděluje ostruhy s háčky chronologicky ještě citlivěji.

I. ostruhy lité (5. století až počátek 7. století)

A – počátek 6. století

B – 6. století

C – počátek 7. století.

II. ostruhy dvoudílné (počátek 6. století až polovina 7. století).

B. – 2. polovina 6. století

C – 1. polovina 7. stol.

D – polovina 7. stol.

E - 2. polovina 7. stol

III. Ostruhy kuté z jednoho kusu (polovina 6. stol. až polovina 10. stol)

A- pol. 6. stol

B- 2. pol. 6 stol. až konec 7. století

C- konec 7. stol až počátek 8. století.

D- 8. a počátek 9. století

E- 9. století

F- konec 9. století a 1. polovina 10. století.

K typu I řadí ostruhu ze Sadské a dvě ostruhy z Mikulčic, k typu II řadí ostruhu z Dolánek ⁶, k typu III pak další ostruhy z Mikulčic, z Brna Líšně a z Pobodima (*Kavánová 1976, 11-12*).

Autorka ovšem zcela vychází ze starší práce polského autora Jana Zaka, tato práce je jistě přelomová, nicméně také přes 50 let stará, autor zde uvádí z území ČR lokality s nálezy ostruh s háčky pouze Brno, Dolanka okr. Podbořany ⁷, Sadská okr. Poděbrady a Mikulčice (*Zak 1959, 15*).

Kolekce z vrchu Rubína je zajímavá svým stářím, původně se našlo 13 kusů ostruh, dnes jich máme 7-8 exemplářů. Většina z nich pochází ze sběru při zemních pracích na jižním, jihovýchodním a východním svahu vrchu a jeho předpolí. Až na jednu patří zřejmě k ostruhám s háčky zahnutými dovnitř, v pěti případech jsou to železné exempláře s parabolicky se rozevírajícími

---

⁶ Předpokládám z vrchu Rubína

⁷ Předpokládám z vrchu Rubína také

rameny a vsazenými bodci. Na ramenou jsou pozůstatky plastické výzdoby, jsou dvojdílné. Dvě z pěti ostruh náleží k tvaru II B podle B. Kavánové, další patří k typu II C, další k typu II D, zbývající dvojdílná ostruha je silně deformovaná, takže typ nelze určit. Kolekci železných ostruh s háčky doplňuje část ostruhy s bodcem opatřeným pod vrcholem kuličkou a prolamovanými stěnami. Z ramen je zachována pouze část a jejich ukončení není zřejmé. V oblasti středního Poohří se našla ještě železná ostruha s parabolicky se rozevírajícími rameny podkovovitého průřezu a lopatkovitými ploténkami opatřenými nýty, s poněkud dlouhým bodcem datovaná do poslední třetiny 9. století v Kadani. K stejnému typu patří dav zlomky ostruh nalezených v hrobu č. 4 v ulici Bratří Čapků v Žatci (*Bubeník 1988, 71*).

V Čechách se našly 3 ostruhy s háčky například v Lázních Toušeň (*Profantová – Špaček 2003*), je to polykulturní lokalita se slovanským osídlením již z doby starohradištní až do 12. století.

V Čechách je lokalit s nálezy ostruh s háčky méně než na Moravě, starší soupis všech lokalit z Čech viz *Profantová 1994*. V Toušeni se našla poměrně exkluzivní ostruha s ven vyhnutými háčky v sondě 11/81, bohužel v sekundární poloze, další kusy mají háčky dovnitř, všechny tyto ostruhy naznačují přítomnost příslušníků vyšší sociální vrstvy. Nálezy s ostruhami jako celek jsou datovány do 8. a 1. poloviny 9. století. Musím zdůraznit výjimečnost této sídlištní polohy, ostruhy se většinou nacházejí v opevněných hradištích 8. a 9. století.

V roce 1989 bylo v Čechách známo jen šest lokalit s nálezy ostruh s háčky, Benátky u Litomyšle, Budeč, Rubín, Sadská, Stará Kouřim a Hořovice. Jak je vidno, byly to nálezy z hradišť nebo jejich zázemí. Výskyt ostruh s háčky je nepochybně důležitou indicií dokládající centrální význam hradiště či strategickou úlohu místa (*Profantová 1989, 206*). V roce 2003 se počet rozrostl o další dvě lokality – Tišice, okr. Mělník kde se našly 2 kusy a Chroustov, okr. Nymburk kde se našla jedna ostruha ze sběru na hradišti (*Profantová – Špaček 2003, 524*). Ostruha z Toušeň a ostruha z Tišic jsou jediné dvě ostruhy, které se našly na hradišti, obě jsou ale relativně blízko u sebe v Polabí. Zřejmě tak dokládají význam Polabí v raném středověku.

4.2.4.2 Ostruhy s očky

Do předvelkomoravského období také patří železné ostruhy s očky, období těchto ostruh jsou známy na západě na alamanských kostrových hřbitovech ze 7. století (*Poulik 1975, 158*).

V Čechách k nim lze přiřadit pouze nález z libického předhradí, na Moravě nálezy z Mikulčic a z hradiště Pobedim. Ostruha z Libice se rámcově datuje do poslední třetiny 8. století, v Mikulčicích byla nalezena v hrobě s mečem typu K a je datována do závěru 8. století. Zatím pro celé naše území

platí, že nebyly nalezeny dvě stejné ostruhy – zřejmě šlo o krátkodobé používání a rychlý přechod k ostruhám páskovým.

Ještě je třeba se zmínit o – na území ČR vzácných nálezech – tzv. ostruh s raménky zakončenými pravoúhlým rámečkem s pevnou přezkou. Tato ostruha byla nalezena při výzkumu v Olomouci – Slavoníně, v jednom z největších a nejhlubších hrobů velmi významného bojovníka, který měl u sebe celou řadu milodarů mj. kopí, očílku, nůž, pinzetu, železnou sekeru bradatici, drobné kování s pozlacenými perlovcovými prstenci a dvě ostruhy.

Tyto ostruhy jsou výjimečné, jsou železné, poměrně robustní, s kratším zahroceným vsazeným bodcem vykované do písmene U, těla byla ukončena pravoúhlým rámečkem s pevně uchycenou oválnou přezkou s týlní destičkou, garnituru tvoří oválná železná přezka s trnem a s ní pevně spojená železná průvlečka s oválným lehce vyklenutým štítkem se středovým žebírkem a drobné železné stříškovité nákončí na týlní straně se zářezem pro uchycení řemene.

V průběhu 9. století se v Evropě dvě centra jejich intenzivnějšího výskytu, první oblastí je dalmatské pobřeží v dnešním Chorvatsku, druhou je zalavárská oblast v dnešním Maďarsku. Autor uvádí do roku 2001 pouze 24 exemplářů těchto ostruh z celé Evropy. Datace se pohybuje od konce 8. století až do počátku 2. pol. 9. stol. Na Moravě existuje ještě jedna lokalita s nálezem páru ostruh, je to Mikulčice- Kostelisko, zde jsou datovány již do 2. poloviny 8. století (*Kouřil 2001*).

4.2.4.3 Páskové ostruhy

Objevují se současně s ostruhami s očky, lze je odvodit od západních předloh. Tyto ostruhy se vyskytují ve dvou variantách, jak ukončené očky, tak ploténkami, jde tedy o přechodný typ. Datují se na konec 8. – 1. pol. 9. století. V Čechách k nim patří nález ze Stehelčevsi a snad i ostruha z polohy u rotundy na Budči (*Profantová 1993*).

Velkomoravské období

V Mikulčicích se též nacházejí odlišně ostruhy z velkomoravského období, tedy z 9. století, ani v jednom z hrobů tohoto období se ostruha s háčky nenašla, tyto ostruhy bývají železné, bronzové i pozlacené. V Mikulčicích bylo 124 pohřbů mužů s ostruhami, a to i s exempláři pozlacenými, které ve staroměstské vrstvě chybějí. Více než sto železných, často stříbrem a mědí vykládaných ostruh, bylo nalezeno v sídelní velkomoravské vrstvě (*Poulik 1975, 158*). Do roku 1971 se zde našlo 374 kusů ostruh, k roztřídění došlo podle V. Hrubého:

Ostruha typu I – nalezlo se zde pouze 7, všechny z hrobů horizontu u I. kostela.

Ostruhy typu II – nezdobené – těch se nalezlo 78, v hrobech i na sídlišti. Je to nejpočetnější druh zde.

Ostruhy typu II – s plasticky zdobenými ploténkami – 22 kusů, 10 se jich našlo v hrobech

Ostruhy typu II- s celým povrchem plasticky zdobeným – pouze 2 kusy v hrobu u 6. kostela.

Ostruhy typu II- zdobená jinými kovy – se stříbrnou nebo měděnou tausií, 19 kusů vcelku výhradně v hrobech.

Ostruhy typu III – 13 kusů jak z hrobů, tak ze sídliště na předhradí

Ostruhy typu IV – převážně se nachází v hrobech na akropoli, 46 kusů

Ostruhy typu V – tyto ostruhy se našly převážně v hrobech a to na akropoli a u 6. kostela, z celkového počtu 55 kusů pouze 4 byly nalezeny v sídlištní vrstvě (*Vaclová 1976, 162*).

Na Starém Městě „Na Valách“ byly ostruhy nalezeny ve 43 hrobech v původním uložení a ve 4 hrobech v sekundárním uložení, celkem jich bylo 93. Jen v 16 případech měl mrtví u sebe ještě jiné zbraně, ve 35 případech ležely ostruhy mezi kůstkami nohou jako důkaz, že byly připevněny k botám nebožtíka. Ve třech případech ležely ostruhy jinde, jako důkaz, že byly pouze do hrobu přidány (jeden hrob z toho byl dětský) (*Hrubý 1955, 86*).

Na předvelkomoravském pohřebišti na Uherském Hradišti – Sady, poloze Horní Kotvice, se našly ostruhy v 6 hrobech, ve 3 z nich se současně našly i sekery, ve 4 hrobech měli pohřbení upevněny ostruhy tak jak je nosili za živa, na nohách pomocí řemíků sepnutých přezkami, průvlečkami a nákončími. Celkem zde bylo nalezeno 11 ostruh, z nichž 4 patří k typu IA, jedna ostruha patří k typu IB a 6 ostruh k typu II podle V. Hrubého. Toto pohřebiště má podle autorky dvě fáze, starší synchronizovanou s pozdní dobou avarsko – slovanských hrobů, asi 750 – 800, a mladší, časnou velkomoravskou fází z let 800 – 850 (*Marešová 1983 s. 93, 130*).

4.2.4.4 Ostruhy s ploténkami

Ostruhy s rameny zakončenými plochými ploténkami, k nimž byly pomocí nýtků napevno přichycovány upínací řemínky, jsou nejrozšířenější formou raně středověkých ostruh v 9. a 10. století. Větší počet nalézáných ostruh oproti předchozím obdobím byl ovlivněn zvyšujícím se počtem jízdního vojska, především v době rozkvětu Velké Moravy. Dají se rozdělit do dvou typů

1. Ostruhy typu Biskupija – Crkvina se svislými paralelními řadami 3 – 4 nýtů

Ostruhy tohoto typu známe ze severozápadního Německa, Durynska a severovýchodního Bavorska v prostředí karolinském, u Slovanů pak zejména z Moravy a z Chorvatska, kde leží eponymní lokalita. Datovaná do poloviny 9. stol. V Čechách známe 3 lokality, Nymburk – Zálabí, Stará Kouřim – pohřebiště u Libuše a Kolín – severní hrob.

2. Ostruhy s horizontálně umístěnými nýty

Do této skupiny řadíme ostruhu se soupravou kování z Mělníka, zlomky ostruh z libického předhradí a Vlastislavy (*Profantová 1993*).

K problematice ostruh jako symbolů statutu se samozřejmě váže téma milodarů v dětských hrobech a jejich symbolice. V Čechách se doklady tohoto jevu objevují později než na Moravě, až v 2. polovině 9. století. V chlapeckých hrobech se na Moravě ostruhy nacházejí relativně často, v Čechách známe jen dvě lokality, Stará Kouřim a Praha – Za Jízdárnou (dříve Lumbeho zahrada), na Moravě mají chlapi též jako milodar pásové kování a dětské hroby se nacházejí i uvnitř kostelů. Na Moravě tyto lokality jsou: Mikulčice VI. kostel (dospělých s ostruhami zde bylo pohřbených 13, dětí 9), Mikulčice III. kostel (37/6), Břeclav – Pohansko (24/8), U. H. - Sady (5/3), Rajhrad (2/2) (*Profantová 2004*). V někdejší Lumbeho zahradě je nejzajímavější hrob H65/ H20 – 73, kde byl pohřben chlapec ve věku do tří let s dvěma miniaturními ostruhami a nožem, dle autora tyto milodary naznačovaly znak příslušnosti k významnější rodině, kde se chlapi mohli stát jezci a bojovníky (*Smetánka 2003, 92*). Některé děti se tedy v 9. a 10. století narodily se zděděným nárokem na vyšší společenské postavení, které je předurčovalo ke vstupu mezi bojovníky.

Typologii klasických velkomoravských ostruh s ploténkami napsalo mnoho autorů, nejrozšířenější a nejpoužívanější je ale ta od Viléma Hrubého, sepsaná v publikaci „*Staré Město – Velkomoravské pohřebiště Na Valách*“ v roce 1955.

Vilém Hrubý má ostruhy rozděleny na typ IA - tyto ostruhy jsou malých rozměrů a lehkého provedení, mají široce rozevřená ramena, na koncích ramen jsou menší záchytné ploténky čtvercového nebo obdélníkového tvaru, které jsou někdy zdobené vykrajováním a mají nad polovinou délky příčný výřez, v tomto výřezu jsou vedle sebe vždy tři kuličkovité hlavičky nýtů, jejichž trny prostupují záchytné ploténky. Někdy jsou hlavičky nýtů obepjaté prstýnkou z filigránního drátku nebo podložené bronzovou destičkou. Datovány jsou do první poloviny 9. století a zasahují i do třetí čtvrtiny. Jsou to tzv. ostruhy s řadou nýtků příčnou k rameni.

Ostruhy typu IB jsou velkých rozměrů a masivního provedení, jsou zhotoveny ze silného masivního železného prutu, jejich polokruhovitý oblouk je protažený v ramena dlouhá 15 – 16 cm, ramena ostruh jsou ukončena velkými záchytnými destičkami, které mají z pravidla 6 nýtů, seřazených

po třech do dvou podélných řad na protilehlých stranách. Tyto ostruhy jsou datovány stejně, zasahují ale až do konce 9. století. Jsou to tzv. ostruhy s dvěma řadami nýtků souběžnými k rameni

Ostruhy typu II nemají jednotný charakter, spojují jak znaky ostruh IA i IB. Vyskytují se současně s ostruhami ze skupiny IA a IB ale přetrvávají déle, převážně se datují do třetí čtvrtiny 9. století. Většinou jsou to vysokoobloukové s rameny buď mírně rozevřenými, nebo častěji v podobě U, s různě utvářenými bodci (kuželovité, hranaté) a ploténkami (obdélníkové, lopatkovité, hvězdicovité aj.) s jedním, nejčastěji dvěma, ale i více nýty různě uspořádanými. Jsou na moravských pohřebištích nejčastější a zřejmě domácí produkt.

V nejmladších hrobech jsou ostruhy výjimkou, většinou jsou ze slabého kovu a dobře se nedochovávají, pokud přece, patří do skupiny III. Tyto ostruhy jsou jednoduché, destičky mají třeba jen dva nýtky, nebo nemají destičky vůbec a jen na konci ramen jsou opatřené dvěma nýtky. Datují se do poslední čtvrtiny 9. století a počátku 10. století (*Hrubý 1955, 182 - 190*). V současné době dochází ke kritickému nahlížení na celý soubor ostruh ze Starého Města, někteří autoři (*Košta 2008, 284*) považují ostruhy typu IA za mladší než ostruhy typu IB a posouvá jejich datování do druhé poloviny 9. století a počátku 10. století.

Rozdělení V. Hrubého používá např. i Bořivoj Dostál v publikaci „Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě“, k ostruhám typu IA řadí nálezy ze Stěbořic, Bošovic, Brna – Maloměřic, Předmostí, Slížan, Rudimova, Modré, Břeclavi – Pohanska a Mikulčic.

K ostruhám typu IB řadí nálezy z Kolína a Kouřimi, v Chorvatsku lokality Biskupija, Koljana a Ptuj, na Moravě Staré Město, Břeclav – Pohansko a Prostějov.

K ostruhám typu II řadí (protože jsou tyto ostruhy nejčastější, nebudu uvádět všechny lokality) – Bošovice, Držovice. Kyjov, Luhačovice, Vrbka aj.

K posledním typům ostruh III řadí nálezy z Těmic, Předmostí, Staré Město, Mikulčice, Břeclav – Pohansko a Josefov (*Dostál 1966, 74-75*).

Tento soupis není úplný, chybí zde třeba důležité hradiště na Slovensku – Pobedim, na základě kterého sepsala typologii ostruh Darina Bialeková (i když i ona v podstatě respektuje rozdělení V. Hrubého). Toto hradiště je datováno od poloviny 9. století po 10. století, její rozdělení ostruh v souhrnu vypadá takto:

typ I – ostruhy s háčky

typ II – ostruhy s očky

typ III – ostruhy s pásovými rameny, rovná se typ III u V. Hrubého

typ IV jsou malé a lehké ploténkovité ostruhy s parabolicky rozevřenými rameny- Hrubého typ IA

typ V – ploténkovité spony s rozevřením do U, s nýty na obou stranách destiček, jsou masivnější než předchozí typ, u Hrubého je to typ IB (*Bialeková 1977*).

Obr. 6 typologie ostruh D. Bialekové, podle *Košta 2008, 281*

TYPUS	A	B	C
I			
II			
III			
IV			
V			

Na Staré Kouřimi patří ostruha typu IA podle V. Hrubého k nejstarším, našla se v knížecím hrobu č. 55, v tomto hrobě se našel pár železných ostruh s rameny široce rozevřenými s plochými destičkami a nýty po stranách. Bodec je krátký, čtyřboký, kuželovitě vyhraněný, zde patří spolu s ostatními nálezy (stříbrná botka zdobená nýty, pozdně avarské kování) ke skupině blatnicko – mikulčických památek a zde je datována po roce 800. Neméně krásná je ostruha z hrobu 120, je to ostruha karolinské produkce, vykuta ze železa zdobena zlaceným plátováním, ramena jsou zdobena tlačným vegetabilním vzorem, dle Hrubého třídění jde o typ IB. Tato ostruha je podobná starochorvatským ostruhám typu Biskupija Crkvina (*Šolle 1959, s. 395, obr. 46*). Nalezly se ještě dvě ostruhy řazené k typu IB v hrobech 266/49 a 224/51. Ostatní ostruhy jsou mladší, železné s dlouhým,

různě upraveným bodce. Starší ostruhy jsou datované do poslední třetiny 9. století, mladší do století 10.

Podobná ostruha, jako ta z hrobu 120 se našla v Kolíně, v onom slavném nálezu v cihelně z roku 1864. Zde šlo také o karolinskou produkci, datovanou do první poloviny 9. století (*Lutovský 1994, s. 49, obr. 4*). Našly se dvě, ale z druhé ostruhy jen fragmenty. Obě byly zřejmě stejné (obrázek viz *Lutovský 2006, 223*). Ostruhy byly zhotoveny z bronzu, částečně byly zlaceny a částečně plátovány stříbrem, zlacená oblouková část a zlacené konce ramen jsou zdobeny tordovanými drátky a filigránem, uprostřed obloukové části je okrouhlá dutá objímka pro bodce zdobená dvojicí pletenců a filigránem. Konce ramen se rozšiřují do plotének s paralelně řazenými trojicemi stříbrných nýtků. K ostruze patřila souprava kování, původně se sestávaly ze dvou jazykovitých nákončí, dvou průvleček a dvou přezek. I tyto předměty jsou zhotoveny ze zlaceného bronzového plechu a jsou zdobeny podobnou technikou jako ozdoby. Autor publikace tohoto hrobu soudí, že tyto ostruhy nebyly nikdy určeny k běžnému nošení, ale měly svou symbolickou funkci.

Musím sem zařadit novější nálezy z vesnických pohřebišť v Nechvalíně a Prušánkách (viz níže). Na prvním nechvalínském pohřebišti byli ostruhami vybaveni pohřbení v 6 hrobech, ostruhy nemají jednotný charakter, jsou špatně zachovalé, na druhém nechvalínském pohřebišti byli ve třech hrobech ostruhy s řadou nýtů kolmou ke směru ramene, na prvním prušáneckém pohřebišti se ostruhy našly jen ve 3 hrobech, na druhém v patnácti hrobech, všechny měly nýty umístěné ve dvou řadách rovnoběžně po obou stranách vybihajícího ramene (*Klanica 2006, 48*). Tyto lokality jsem sem zařadila proto, že dokazují průnik užívání ostruh i na obyčejné vesnické lokality – pohřebiště.

Nejhonosnější pohřebiště s bojovnickou výbavou se samozřejmě nacházejí na území Velké Moravy, ale nejen na jižní Moravě je nacházíme.

Na severu Moravy máme zatím málo nálezů bojovnických hrobů, jeden z mála pochází z Hradce nad Moravicí, byl odkryt v dnešní Zámecké ulici, asi 150 m od stávajícího kostela sv. Petra a Pavla. Hrobová jáma obdélného tvaru se zaoblenými rohy byla zasekána do skalnatého podloží, nebožtík byl uložen v rakvi a spolu s ním se našlo štíhlé listovité železné kopí s křídélky, železný nůž, břitva, malý nožík, železná sekera a hlavně dva páry ostruh. První byla vysoká obloukovitá robustní železná ostruha se zahroceným spíše dvoukónickým železným bodcem, vykovaná do tvaru písmene U, s obdélníkovitě roztepanými železnými destičkami, na nichž byl pomocí destičky a tří vertikálně umístěných nýtů na každé straně upevněn kožený řemínek, druhá ostruha byla zcela identická, jen ji chybělo ukončení jednoho ramene. Obě dvě ostruhy měly u sebe garnituru (jazykovité nákončí). Tyto ostruhy autor řadí k typu Biskupija – Crkvina a datuje je – a s nimi i celý pohřeb, do první poloviny 9. století (*Kouřil 2004b, 64*).

4.2.4.5 Ostruha s dlouhým bodcem

Jedná se o nejmladší typ ostruh, jsou datovány od konce 9. století, především však do 10. století. Obliba nošení ostruh nekončí v 10. století, přestaly však být ukládány do hrobů (*Lutovský 2001, 231*).

Zajímavá je koncentrace nálezů ostruh s dlouhým bodcem na Litoměřicku, zde se našlo 6 kusů (jedna ostruha z Litoměřic je dnes ztracená) vždy v hrobech. Jsou to nálezy z Brníkova, Litoměřic a Mlékojed (zde byla jedna ostruha v hrobě spolu s miniaturní sekerou, nožem a vědrem), na lokalitě Klapý – Házmburk byla nalezena i jedna ostruha s kratším bodcem, zřejmě typ IB podle Hrubého (*Zápotocký 1965, 229*). Ostruha s dlouhým bodcem se našla i v Brně – Líšni, kde je řazena do mladšího středohradištního horizontu po pádu Velké Moravy (*Dostál 1966, 76*). Dále se našla také v sídlištní vrstvě na Břeclavi – Pohansku – jižním předhradí (*Vignatiiová 1992, tab. 152: 5*) a na prostém venkovském pohřebišti v Brandýsku okr. Kladno, celkem se tam našly 3 ostruhy (*Kytlicová 1968, s. 228, obr. 32*). Další dvě ostruhy se našly v Prachovských skalách, v mohyle XII na Holém vrchu (*Turek 1946, obr. 54*).

O ukončení ukládání milodarů (v tomto případě hlavně militarií) do hrobů někteří autoři soudí, že nešlo jen o reakci na christianizaci, ale také o vzrůstající cenu těchto předmětů v období, kdy přibývalo vojenských střetů. Úbytkový trend militarií mohl ve skutečnosti probíhat ve dvou etapách, v první etapě byly do hrobů s rostoucím symbolickým posláním ukládány pouze jediné exempláře předmětů nahrazujících celou kolekci, v této etapě se militárie z pozice běžného milodaru začaly měnit na předměty s vnitřním sociálním obsahem, který symbolizujícím způsobem vystihuje postavení jedince ve společnosti. Ve druhé fázi se početnost těchto hrobů výrazně až úplně redukuje (*Hanuliak – Rejholcová 1999, 54*). Tito autoři publikovali pohřebiště v Čakajovicích a podle jejich teze by ve starší fázi horizontu A (první desetiletí 9. století až třetí třetina 9. století) byly ukládány symbolizované ostruhy, hroty kopí, dlouhé nože a sekery, v mladší fázi horizontu A (třetí třetina 9. století až přibližně rok 920) byla do hrobu uložena pouze jediná sekera, z ostatních militarií pouze dlouhé nože.

S názorem, že výskyt militarií v hrobech nemusí znamenat existenci milodarů, ale znázornění sociálního statusu pohřbeného, souhlasí i jiní autoři (*Dvořáková 2007, 54, Choc 1976, 199, Kavánová 1976, 64 aj. – viz kapitola 7*).

Někteří autoři se vyslovují pro existenci dalších typů velkomoravských ostruh, tzv. typ „Mutěnice“, což jsou ostruhy s polokruhovitými ploténkami a nýty po obou stranách vybihajícího ramene, v Mutěnicích se našly tři exempláře v objektech číslo 44 a 72, ramena všech nalezených ostruh jsou stejně silná, polokruhového průřezu, ploténka prvního kusu je velmi malá a nýt špatně

rozpoznatelný. Autor uvádí další lokality s nálezy ostruh tohoto typu, jsou to např. Mikulčice – Klášteřisko hrob M-1391 a M-834, v Prušánkách hrob P – 258 (*Klanica 2006, 54*).

Další tvar ostruh typický pro starší nálezové celky, jsou ostruhy s nevýrazným ukončením ramen, autor vyslovuje domněnku, že některé ostruhy nebyly opatřeny na konci ramen ani ploténky ani háčky, ale jen vývalky či zářezy a k noze byli přichyceny pomocí poutek. Výrobci ostruh s ploténkami z počátku hledali nejvhodnější tvary, proto u nejstarších ostruh s ploténkami máme velkou variabilitu druhů. Nalezly se například na pohřebištích v Prušánkách a v Nechvalíně (*Klanica 2006, 53*).

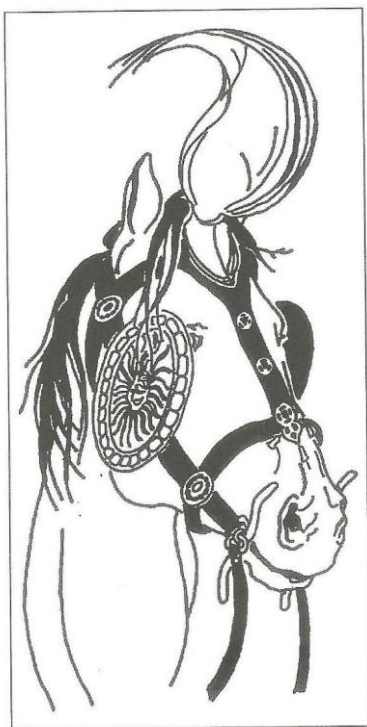
4.2.5 Faléry

Faléry a jiné okrasy koňského postroje se nachází v avarsko – slovanských jezdeckých hrobech relativně běžně, do roku 1981 jich bylo nalezeno 113 (z celkového počtu publikovaných 147 kusů) na území Slovenska. Dají se rozdělit na faléry

1. Plechové, tepané
2. Lité
3. Železné, zdobené plátováním, tausíí nebo nielem

První typ je nejčastější, vyskytují se ve třech formách, velké miskovité s ozdobným kotoučem ve středu, menší zdobené na okraji vybíjenými tečkami a polokruhové. Velké faléry jsou nejrozšířenější, v hrobech se nachází obyčejně po dvou (zdobily ohlávku na obou stranách), k nejzajímavějším patří faléry s motivem gryfa, ze Slovenska je známe v Žitavskej Tóni, Devínskej Novej Vsi a v Hevlíně. Lité faléry patří do skupiny litých bronzů a jsou příbuzné s litými nákončími opasků. Datují tak hroby s těmito nálezy do mladší fáze avarsko – slovanských pohřebišť. Železné faléry zdobené plátováním se vyskytly na lokalitách v Devínské Nové Vsi, Žitavskej Tóni a na lokalitě Katzelsdorf v Rakousku (*Čilinská 1981, s. 331*). Na území Čech se našla faléra například v lázních v Toušni, respektive železné kruhové kování o průměru 20- 22 mm, které mohlo sloužit jako faléra (*Profantová – Špaček 2003 s. 524*).

Obr. 7 možná rekonstrukce ohlávky koně, zde z avarsko – slovanského pohřebiště v Komárně, podle Zábojník 2004, 54.

Je zřejmé, že snaha zkrášlit si svého koně je lidem vlastní, jinou funkci totiž faléry nemají.

4.2.6 Kování opasku

Nemohu se nezmínit, alespoň rámcově o dalším artefaktu, které se často nachází spolu se součástmi jezdeckého postroje. Nejstarší exempláře z raného středověku patří do avarského kulturního okruhu.

Na hradišti **Rubín u Podbořan** bylo objeveno 15 nálezů či jejich zlomků, další 4 jsou doloženy nejistě. Zajímavé je jazykovité kování vakovitého tvaru, zdobené po obvodu vybíjenými trojúhelníčky a ve středu pásem podobně utvářených rozetek, datované kolem roku 600. Nebo zlacené jazykovité nákončí ze stříbrného plechu, které patří do okruhu plechových kování a datované do 6. - 7. století. Všechna zbývající kování z této lokality patří do skupiny litých avarských kování, které jsou mladší než kování tepané a datují se do 8. století (*Bubeník 1988, s. 74*).

Další lokalita je již zmiňovaná **Šárka**, zde se našlo patrně 12 kusů litých bronzových kování opasku avarského kulturního okruhu, datovaného do průběhu 8. století. Dvě nákončí opasku jsou

zdobena unikátní antropomorfní výzdobou, jde o nákončí s opakovaným motivem zbrojí chráněného jezdce na koni (*Profantová 1999, tab. 22:10*). Počet kování z této lokality se možná rozroste o další tři, pocházejí ze závěti J. Kejkřta, který svou sbírku daroval Národnímu Muzeu, bohužel bez přesné lokalizace (nálezy z hradiště v Praze, zřejmě Šárka), počet kování by tak stoupl na 15 (*Slabina 2001*).

Asi poslední přehled všech lokalit s nálezy avarského kulturního okruhu přinesla N. Profantová (*2010*).

V současné době se objevilo mnoho nálezů od detektorářů, pro hradiště Tismice je zpracovali N. Profantová a J. Kalfrst (*2006*). Je třeba brát v potaz nálezové okolnosti – respektive jejich neexistenci, nicméně počet 41 kování avarského kulturního okruhu řadí hradiště Tismice na úroveň ostatních zmiňovaných lokalit. Dále se tam našla velmi zajímavá masivní litá hlavička koně s vyznačenou hubou, jednou nozdrou a projmutím v oblasti očí, ovšem s nejistou datací (*Profantová – Kalfrst 2006, foto 2*).

Třetí největší koncentrace avarských kování opasku pochází z hradiště **Kal** okr. Jičín po hradišti Rubín u Podbořan a Praha – Šárka. Nalezlo se zde pět bronzových litých kování opasku a dvě kování koňského postroje (*Profantová 2003, 542*), dále se zde našly i tři nebo čtyři přezky a železný kroužek (uzdění koně?). Celkově se zde spojuje 10 předmětů k avarskému kulturnímu okruhu, což činí soubor rovnocenný s hradištěm Šárka (kde se nedají všechny nálezy bezpečně spojit nález v areálu hradiště). Je zajímavé, že ostatní hradiště s největší koncentrací těchto kování - Šárka a Rubín patří k lokalitám s centrální funkcí, obě také mají mladší fázi (oproti Kalu), nálezy trojhrbitých šipek a šipek s tulejí, spolu s pozůstatky asi pěti sekyr napovídají, že zde došlo k nějakému vojenskému střetnutí, které nejspíš vedlo ke konci tohoto hradiště (protože se tyto artefakty po střetech běžně sbíraly a dále používaly, zde zůstaly ležet, tak jak jsou). Nejde samozřejmě pouze o avarské nálezy, různá kování opasku používala všechna etnika v raném středověku, jen v Mikulčicích u 6. kostela doprovázely ostruhy v hrobech v 55 % různé garnitury kování, ty se skládaly z přezky s průvlečkou, nákončí opasku. Pásové kování patří na Moravě mezi významné symboly příslušníků společenské elity, nejčastěji v hrobech dospělých mužů, ale i chlapců (*Profantová – Kavánová 2003 s. 65*).

V poslední době stoupá také význam Moravskoslezského regionu, zde byly nalezeny avarské lité bronzы na opevněných lokalitách Staré Zámky u Líšně, Černov u Ježkovic, Víno u Slezských Rudoltic a Vážany nad Litavou (*Kouřil 2010, 247*).

5. Kůň jako symbol

5.1 Jezdecké hroby na pohřebištích

Fenomén jezdeckých hrobů, tedy pohřbů jezdce spolu s koněm je spojován s nomádkými etniky, kteří byli nejvíce spjati se svými koňmi. Díky nim překonali obrovské vzdálenosti a dostali se až do střední Evropy. Na území bývalé Československé republiky se v raném středověku jedná zpravidla o hroby avarské, velkomoravské a staromaďarské.

Zatím není přesvědčivě dokázáno, odkud se vlastně Avari vzali, zda jsou turkotatarského či mongolského původu, soudobé franské prameny je svorně nazývají Hunové (např. Fuldské anály nebo Letopisy království Franků, MMFH I⁸), kronika tzv. Fredegara přináší zprávu o tom, že Avari chodili přezimovat ke Slovanům, že tedy museli přicházet do styku, byli pod přímým avarským vlivem. Avari jako typicky nomádký národ poprvé do střední Evropy přinesli fenomén pohřbů s koňmi, na pohřebišti v Komárně bylo z 240 hrobů celých 103 jezdeckých – zde je nejvyšší zastoupení jezdeckých hrobů z celého avarského kaganátu – 42%, jinak bývá jezdeckých hrobů okolo 5% (viz níže). Nevíme přesně, co pohřeb koně spolu s nebožtíkem znamená. Jestli byl kůň oběť nebo doprovázel zemřelého na druhý břeh jako přítel. Díky těmto pohřbům máme zoologické rozборы celých koňských koster, jak ukázali C. Ambros a Hans – Herman Müller (*Ambros/Müller 1980*), z rozboru koster koní vyplynuly poměrně zajímavé závěry. Koně byli pohřbeni jak po pravé, tak po levé straně zemřelého, pohřbený byl – alespoň do této doby – vždycky muž. Z více než 75% byli pohřbení koně mladší 9 let, přibližně polovina koní všeho věku měla nějaké patologické změny na kostře, zřejmě způsobené chorobami nebo zraněními.

Okolo 42 % koní mělo kostní výrůstky na páteři, které svědčí pro špatné sedláni nebo neúměrné zatěžování. Co se týká pohlaví, pohřbení byli převážně hřebci (74), pak klisny (14) a nakonec kastráti (8). Kohoutková výška je variabilní, na pohřebišti v Nových Zámcích byli pohřbeni koně s kohoutkovou výškou od 124 do 143 cm. Obecně se dá říct, že kohoutková výška nepřesáhla 145 cm.

Pokud 75% pohřbených koní bylo mladších 9 let, znamená to, že byli zabiti a pohřbeni konkrétní koně padlých bojovníků? To bohužel nevíme, stejně jako nevíme, jak přesně byli zabíjeni nebo jak vypadaly pohřební obřady. Spolu s Avary přišly do střední Evropy i třmeny, jak je známo, třmeny dovolují jezdci se v sedle postavit, nebo třeba za jízdy střílet z luku.

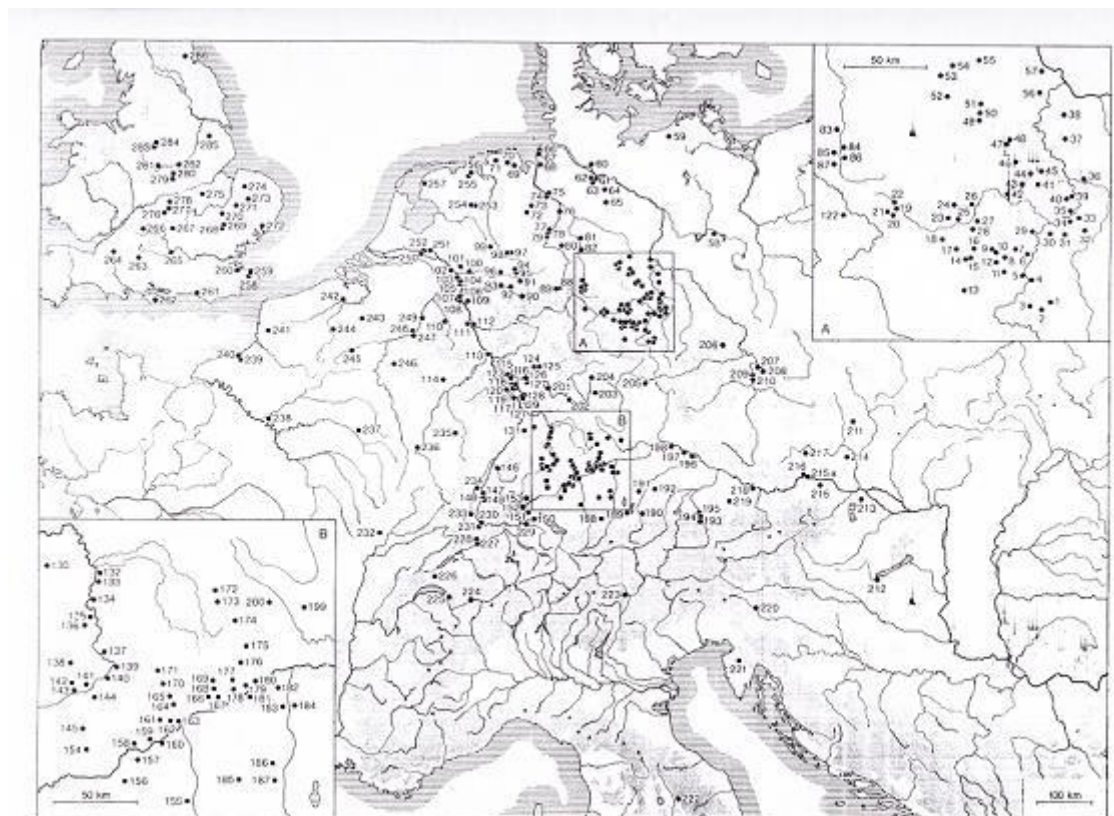
---

⁸ Později potom staré Maďary svorně nazývají Avari

Koňské pohřby ale nejsou záležitostí pouze Avarů, i v západní Evropě se v raném středověku koňské hroby vyskytují, např. z území Německa pochází ojedinělý doklad žárového pohřbu koně ze 7. století n. l., je to z lokality Paussnitz u Riesy, kůň byl spolu s nebožtíkem uložen do urny (*Herrmann 1985, 88*).

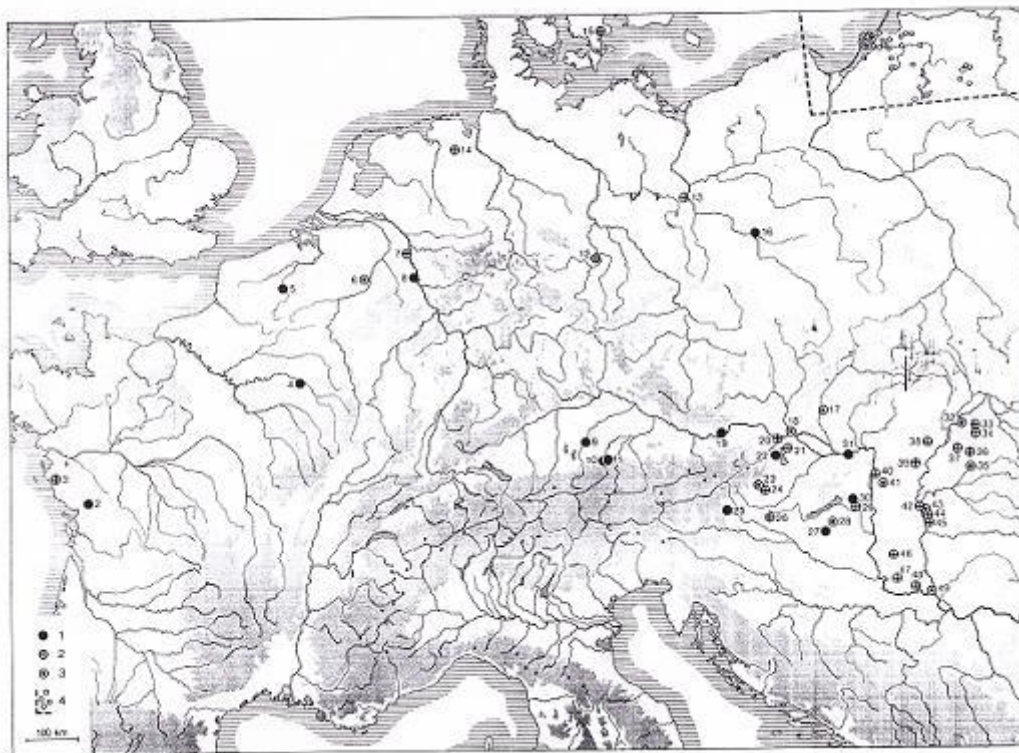
Na následující mapě je situace v západní Evropě v merovejském a otonském období. Z území ČR jsou zde zakreslené lokality u nás tradičně řazené do doby Stěhování národů (Ledvice, Veliká Ves, Záluží, Kamýk, Lysolaje a Žuráň u Podolí).

Obr. 8 Koňské pohřby merovejského a otonského období ve střední a západní Evropě, podle Müller – Wille 1970-1971.

Na následující mapě je situace v Evropě v období Karla Velikého, je vidět zřetelný úbytek lokalit, z území ČR není v této mapě ani jedna lokalita, ze Slovenska jsou to Rusovce a Stráže.

Obr. 9 situace v Evropě za doby Karla Velikého, podle Müller – Wille 1970- 1971.

5.1.1 Slovansko – avarské pohřebiště⁹

Do roku 1980 bylo ze slovansko – avarského období známo jen 9 lokalit se 109 kostrami koní, byly to lokality Barca, Bernolákovo, Holiare, Nové Zámky, Ša'1 a, Šebastovce, Štúrovo, Virt a Žitavská Tón (Ambros/Müller 1980, s. 8). Dnes počet lokalit samozřejmě narostl (sopsis nalezišť například (Zábojník 2000, 155) mapa všech jezdeckých avarských pohřebišť přinesl též autor (Zábojník 2000, s. 160,161).

Hroby s koňmi se podle J. Zábojníka (Zábojník 2004) dají rozdělit podle orientace na dvě skupiny, první, kdy je kůň pohřbený po levé ruce nebožtíka s orientací SZ – JV. K těmto pohřebištím patří Cifer – Pác I, Čataj I, Komárno, Nové Zámky, Virt, Šal'a, Velký Meder, Vyškovce nad Iplom.

⁹ Kvůli možné diskuzi o etnické příslušnosti pohřbených zde, by se teoreticky lépe hodilo označení „kostrová pohřebiště s litými garniturami“ viz např. Měřinský 2002, 360 -362.

Na pohřebišti Komárno IX s celkovým počtem 63 jezdeckých hrobů, byli takto uloženi koně až v 50 hrobech, v 11 případech došlo k narušení hrobů, takže se orientace nedala určit, jen jeden hrob byl orientován jinak.

Méně početnou skupinu tvoří pohřebiště s opačnou orientací, kůň je zpravidla uložený v opačném směru než jezdec. K těmto pohřebišťům patří Devínská Nová Ves, Radvaň nad Dunajom – Žitava, Valaliky – Všechsvätých, Košice – Šebastovce. Tyto pohřebiště se nacházejí bez výjimky na okrajích kaganátu.

Další skupinu pak představují jezdecké hroby, kde jezdcem – pohřbeným – byla žena. Těchto hrobů je na území Slovenska 27. Výskyt těchto hrobů se ale omezuje jen na dva regiony, oblast Komárna s celkovým počtem 21 hrobů (Komárno IV, Komárno VIII, Holiare, Komárno IX) a na prostor v bezprostřední blízkosti Košic s počtem 6 hrobů (Košice – Šebastovce, Valaliky - Všechsvätých). Pochované ženy většinou (v 16 případech) nebyly vybavené zbraněmi a jejich opasek neměl kování, nacházely se u nich však součásti koňského postroje, především třmeny a pracky podbřišnic. Sporadicky se nacházejí jako milodary i typicky ženské artefakty – přesleny, šperky.

Za další specifickou skupinu možno považovat jezdecké pohřby dětí, většinou ve věku infans III (6-14 let), který je z území Slovenska znám 26. V těchto hrobech se nacházela i jezdecká výbava – součásti souprav opaskových kování a zbraně.

Samostatnou kapitolou jsou také samotné pohřby koní, tzv. parciální spolupochovení koní. Tento jev je poměrně řídký, více nálezů je v Maďarsku, Zadunajsku a Potisí. Všechny tyto pohřebiště se dávají do souvislosti s raným avarským obyvatelstvem a datují se do 6. - 7. století (*Zábojník 2004*).

Podle Z. Měřínského (2002, s. 333) patřil do Avarského kaganátu jih Slovenska na levém severním dunajském břehu, dále na východě Poiplí a jižní části Košické kotliny a Potiské nížiny. Charakterizují ho rozsáhlé ploché kostrové pohřebiště s bohatou výbavou pohřbených, jejichž počátky lze hledat již v 7. století. Co se týká jezdeckých hrobů, většinou jich na pohřebišťích bývá kolem 5%, například v Holiarích bylo 788 hrobů, z toho 23 jezdeckých, v Nových Zámčích bylo 514 hrobů z toho 12 jezdeckých, v Štúrově bylo 280 hrobů z toho 10 jezdeckých, ve Štúrově Obidu bylo 35 hrobů z toho 3 jezdecké atd.

Pozoruhodná je asi nejlépe prozkoumaná lokalita v Devínské Nové Vsi, zde bylo nalezeno 875 hrobů datovaných od konce 6. století do přelomu 8. a 9. století, bylo zde také 27 žárových pohřbů, jezdeckých pohřbů bylo 85 tedy 9,6%. Zajímavé je, že zde šlo o hroby jezdců přímo s koňmi, do hrobu bylo nejprve uloženo tělo jezdcovo, kůň byl vystrojen k jízdě, osedlán a položen po pravé straně bojovníka (*Eisner 1952, 232*).

Dají se sem zařadit i nálezy z pohřebiště v Borovciach na Slovensku, toto pohřebiště je zajímavé jednak dvěma pohřby koní, jednak 99 výklenkovými hroby podmolového typu a jedním výklenkovým hrobem tunelového typu. Z pohledu výskytu výklenkových hrobů se toto pohřebiště dělí na část bez těchto hrobů, která je datovaná od poslední třetiny 9. století do první poloviny 12. století a na část s výklenkovými hroby, v které nejmladší hroby obsahují nálezy z 9. stol. První kostra koně se nacházela v obdélníkové jámě o rozměrech 245 x 105 cm a hloubce 120-150 cm. V superpozici nad kostrou koně se nacházel dětský hrob bez milodarů. Orientace jámy pro koně byla S-J. Kůň byl zvláště uložen, přední končetiny měl skrčené, zadní natáhnuté, přičemž směřovaly šikmo ven z hrobu, za pánví zbyl v hrobové jámě ještě cca 60 cm dlouhý prostor. Interpretuje se to problémy s umístěním několikátunového zvířete do hrobové jámy (možná si Slované pomáhali s uchycením zadních končetin mrtvého zvířete pomocí lana a do připravené jámy ho převrátili tak, že se posunul a nevyplnil celý prostor, možná pochovávajícím chyběli zkušenosti s transportem těžkého koně). Druhá kostra koně byla uložena v jámě, které součástí byla i šachta výklenkového hrobu se stejným zásypem. Orientace koně byla stejná jako u člověka ve výklenku SZ-JV, lebka koně byla původně oddělená od trupu. Autorka výzkumu poukazuje na fakt, že jáma pro koně i vchodová šachta výklenkového hrobu nemuseli být vyhloubeny ve stejném čase. Patří také do starší části pohřebiště. Pohřby bojovníků s koňmi jsou jev typický pro Avary a na slovansko avarských pohřebištích jsou považovány za znak nobility, zde ale došlo k pohřbu zřejmě samotných koní, což typické není. Dále zde byla nalezena ostruha s rameny ukončenými prackou, což jsou ostruhy známé hlavně z Franské říše a z dalmatsko – istrijské oblasti. Zde jsou datované do počátku 9. století (*Staššiková – Štukovská 2001*).

Na pohřebišti v Holiarech se vyskytl zajímavý jev, mrtvý byl vedle koně pohřbený v poloze na břiše, s rukama původně spoutanýma za zády, rekonstrukce důvodů, které vedli k uložení koně k spoutanému majiteli je velmi složitá. Nelze vyloučit, že posláni koně byla přeprava dotyčného na druhý břeh, odkud byli jeho šance na návrat mezi živé již dopředu minimalizované preventivním znehybněním (*Ďuričová 2007 s. 327*).

Existují, ale i velká slovansko – avarská pohřebiště, kde se žádné jezdecké hroby nenašly, jedním z příkladů jsou Želovce na jižním Slovensku, nalezlo se zde 870 hrobů (z kterých bylo 0,38 % žárových) datovaných od poloviny 7. století – průběh 8. století, ale žádné hroby s koňmi a dokonce ani hroby jezdců. Další takové pohřebiště je například Kisköre v Maďarsku (*Čilinská 1992, 19*).

5.1.2 Morava

Jediné kostrové pohřebiště s litými garniturami jsou Dolní Dunajovice, okr. Břeclav, v několika etapách bylo nalezeno 24 hrobů, z nichž sedm bylo mužských a dva dvojhroby, ostatní nešly určit nebo byly dětské. Mrtví leželi v natažené poloze na zádech v obdélných hrobových jamách se

severo – jižní orientací, mnohdy s dřevěným obložím. Mrtví měli také poměrně bohaté vybavení, například v hrobě č. 6, ve kterém ležely dvě osoby, se u prvního pohřbeného na západní straně našlo pět rolniček, bronzové lité prolamované nákončí, opasek s 20 bronzovými prolamovanými litými bronzovými kováními, dvě přezky, u druhého pohřbeného byly nalezeny zlomky obručí, snad z vědra, oboustranné prolamované jazykovité nákončí, tři bronzová kování opasku a valoun křišťálu.

Pravděpodobně se jednalo o dvojhrob muže a ženy (Měřínský 2002, s. 344, vyobrazení nálezů tamtéž). Celé pohřebiště je datováno do 8. století. Týž autor soudí, že existovalo podobné pohřebiště ještě na lokalitě Hevlín, protože se zde za neznámých okolností našla kolekce litých garnitur, které pravděpodobně pocházely z hrobu (Měřínský 2002, 352).

Obr. 10 orientace a vzájemná poloha nebožtíka a koně na pohřebištích 1 – Košice – Šebastovce I hrob 329, 2 – Čataj I hrob 233, 3- Holiare hrob 558, 4- Holiare hrob 248, podle Zábajník 2004, 35

5.1.3 Velkomoravské období

V této kapitole se budu zabývat – pro naše území – mnohem vzácnějšími lokalitami s koňskými pohřby. Těchto míst není mnoho, jsou to lokality Mikulčice – Klášteřisko, Dolní Věstonice, Mutěnice – Zbrod, Mikulčice - Kostelisko, Prušánky, Stará Břeclav, Břeclav – Pohansko, Olomouc - Nemilany, Náměšt na Hané a s pochybnostmi i Letonice.

Mikulčice – Klášteřisko

Jedná se o jedno z mála jistých slovanských pohřebišť s pohřby koní na území ČR, jde také o zajímavou lokalitu s dřevěným objektem se šířkou 11 m a délkou 20 – 25 metrů, tato stavba se nalezla zhruba 200 metrů od 6. kostela. V okolí této stavby, později vyhodnocené jako palisáda, bylo kostrové pohřebiště s 315 hroby, některé stavbu respektují a jsou datovány do poloviny 9. století, ostatní jsou mladší z doby kolem přelomu 9. a 10. století. Tři koňské hroby se našly ve východní části stavby. Autor publikace o lokalitě naznačuje možné využívání těchto koní v tradičním slovanském náboženství (*Klanica 1985, 488*). Jedná se o hroby 1034, 1348, třetí kostru koně se mi podařilo najít v mapě pohřebiště v objektu 712b, ale bez bližšího určení (*Klanica 1985 obr. 39*). Bohužel zde také chybí bližší popis ostatních koňských pohřbů.

Je možné, že pohřby koní zde jsou starší než tento dřevěný palisádový objekt, spolu s objektem 931 se jedná podle B. Kavánové nejspíš o nejstarší fázi slovanského osídlení na Klášteřisku (*Kavánová 1999 s. 106*).

Dolní Věstonice

Staroslovanské pohřebiště s velice bohatým inventářem zemřelých, datované do 2. poloviny 9. století, pro mě je výjimečné nálezem pohřbeného koně. Bohužel se mi nepodařilo najít více informací (*Poulik 1950, s. 26, obr. 21*).

Mutěnice – Zbrod

Toto sídliště leží na jižní Moravě, na Hodonínsku, osídlení zde začalo už v době laténské, do raného středověku (7. - 10. století) patří 114 objektů. Nachází se zde keramika pražského typu i další druhy klasické slovanské keramiky. Z bojovnícké výbavy se zde našla ostruha v zemnici č. 72 datovaná do poloviny 9. století. Celá vesnice je rozdělená na 3 fáze, A – 7. století, B- 8. Století a C – 9. století. Co je ale pro nás nejzajímavější, podařilo se zde nalézt okrouhlou mělkou jamku č. 140, v níž ležela celá, nepoškozená koňská lebka a úhledně složené dolní kosti končetin, zřejmě pozůstatek

nějakého pohřebního rituálu. Autor publikace (*Klanica 2008*) se také vyslovuje pro existenci další skupiny ostruh, tzv. typ „Mutěnice“ (viz výše).

Mikulčice – Kostelisko

V roce 1985 se v podhradí hradiště Mikulčice na lokalitě Kostelisko v objektu 1159 našel pohřeb koně (*Chrzanowska, W. – Krupska 2003, 209*).

Obr. 11 pohřeb koně z hrobu 1159 z Mikulčic, lokalita Kostelisko, podle *Chrzanowska – Krupska 2003, 214*

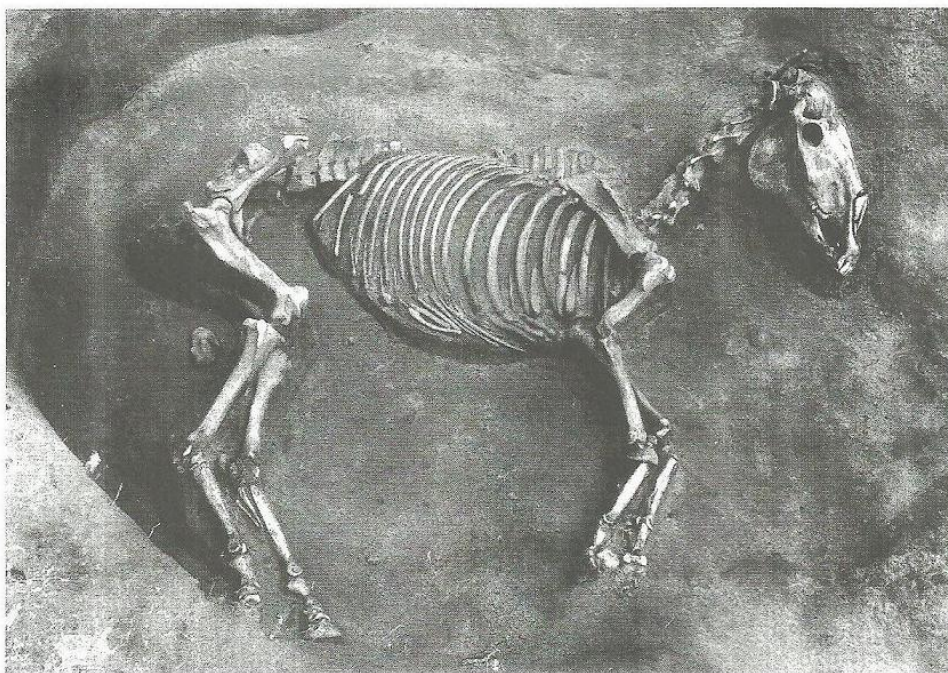

Abb. 2. Mikulčice-Valy (Bez. Hodonín), Flur "Kosteliško". Das Pferdeskelett in der Grube 1159.

Prušánky

Na území Moravy se v nedávné době našlo pohřebiště s pohřbem celého koně, jsou to Prušánky asi 8 km severně od Mikulčic. Je to lokalita rovinného rázu s dvěma skupinami hrobů, vzdálených od sebe 200 m, jedno z pohřebišť je starší a jsou na něm zastoupeny také žárové pohřby. Po celé ploše pohřebiště jsou poměrně rovnoměrně rozloženy hroby s výklenky, v drtivé většině jde o dětské nebo ženské hroby, případně hroby mužů kolem 60 let.

Nalezl se zde také zmiňovaný pohřeb koně (*Klanica 2006, 120, obr. 49*). V blízkosti tohoto pohřebiště se nachází pohřebiště v Nechvalíně, obě tyto lokality spojují společné stejné znaky - mají

starší fázi se žárovými hroby, na obou se nachází výklenkové hroby. Na obou těchto lokalitách se také pohřbívá i po pádu Velké Moravy (*Klanica 2006*).

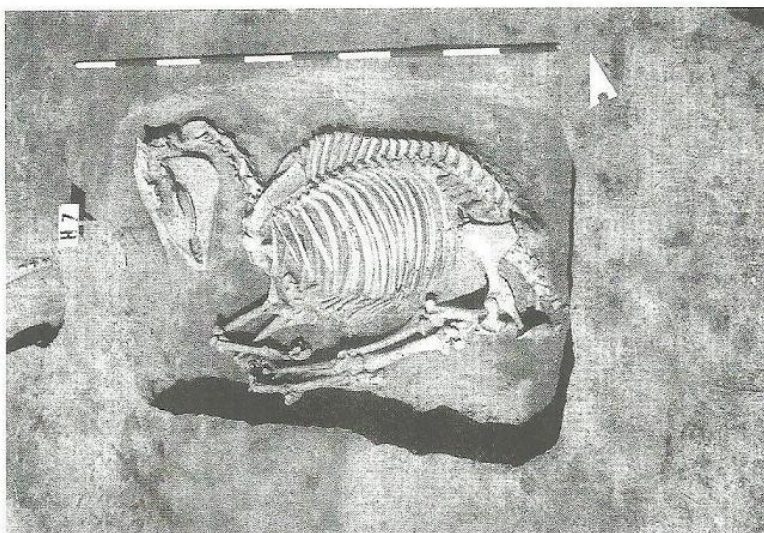
Stará Břeclav

V roce 1930 byly v písčinně na katastru obce Břeclav objeveny kostrové hroby patrně z 9. a 10. století, dokonce byl nalezen hrob jezdce s kostrou okovaného koně. Jezdec byl vybaven ostruhami, hroty šípů a ocílkou, tento hrob je datován do 9. století a uvažuje se, že to byl pohřeb podle staromaďarských zvyklostí (*Lutovský 2001, s. 41*)¹⁰

Břeclav – Pohansko

Poměrně nový nález koňského pohřbu z roku 2000, nalezen přímo v areálu hradiště. Kůň ležel na pravém boku s pokrčenýma nohama. Tento kůň náležel ke koním středním – 136 – 144 cm v kohoutku (*Chrzanowska - Krupska 2003, s. 210*).

Obr. 12 fotka pohřbu koně z Břeclavi – Pohanska, podle *Chrzanowska – Krupska 2003, 214*.

Břeclav-Pohansko (Bez. Břeclav). Der Innenareal des Burgwalls. Das Pferdebestattung

¹⁰ Hledala jsem v literatuře více podrobností o tomto pohřbu, ale bez úspěchu

Olomouc – Nemilany

Velmi zajímavé pohřebiště, bylo zde pohřbeno 53 osob, z toho 10 byli bojovníci se zbraněmi. Nalezl se zde meč z franské (porýnské) produkce s nápisem Ulfberth, tři pohřbení měli ostruhy, dále se zde našlo 23 železných nožů, 21 nádob, 9 železných věder a 5 srpů. Čím se toto pohřebiště vymyká, jsou tři pohřby koní (*Kalábek 2001, obr. 110*) a nález železné šavle. Kdo byli lidé pohřbení zde?

Na jednu stranu měli typicky velkomoravskou bojovnickou výbavu, na druhou stranu se zde objevuje šavle (k této šavli podrobně *Kouřil 2008, 127*) což je spíše staromaďarská výbava a ještě k tomu jsou zde pohřby tři celých koní. Staří maďaři jak je známo pohřbívali spíše jen hlavu a končetiny. Zřejmě to byli lidé ovlivnění vlivy z Karpatské kotliny.

Náměšť na Hané

Zde bylo menší pohřebiště na poloze „Valník“, zajímavý je jeden lidský trojhrob, kde prostřední člověk byl pohřben vsedě a dále pohřeb koně. Našla se zde ještě dvojchuchá amfora, autorem výzkumu přiřazená k tzv. „žluté keramice“. Zřejmě zde jde o vlivy z Podunají, které bylo po zániku Velké Moravy obsazeno Maďary. K tomuto pohřebišti je málo informací (*Dohnal 1991, 2003*).

Letonice

Toto není typické pohřebiště, ale místo s koncentrací „nehrobových jam“, zásobnice s poházenými lidskými a zvířecími kostrami, v jedné z těchto zásobnic byl pohřben – pohozen kůň spolu s kurem, v jiné čtyři lidé spolu s prasetem, třemi vajíčky a asi 30 ostrohrannými kameny. Celá tato jáma byla překryta žernovem. Velmi složitá interpretace, ale poměrně spolehlivá datace - našlo se zde i několik „standardních“ velkomoravských bojovnických hrobů s noži, sekerami a ostruhami (*Drozďová – Šedo 2004*).

Čechy

Pokud je mi známo, jediný soupis koňských pohřbů z území Čech přinesla Z. Krumphanzlová (1972), bohužel všechno jsou to velmi staré nálezy publikované většinou ve dvacátých letech 20. století, tudíž s nejistou datací (některé nálezy jsou datovány velmi široce do 5. – 8. století). Lokality to jsou: Hrádek u Sudoměře, Libušín u Kladna, Běchary, Dobroměřice, Ledvice u Duchcova, Libice nad Cidlinou, Řestoky u Chrudimi, Svobodné Dvory a Přerov nad Labem. Novější literatura chybí.

Pokud bych se měla vyjádřit k symbolice těchto pohřbů, myslím si, že pohřeb samotného koně by mohl souviset s předkřesťanským kultem, kde kůň měl nezastupitelné místo. Tak jak to uvidíme v kapitole 5.2. Obzvláště na lokalitě Mikulčice – Klášterfisko, kde je dochovaná i posvátná ohrada. Na lokalitách Náměšť na Hané a asi i Olomouc – Nemilany jde zřejmě o pohřebiště lidí, kteří buď přišli přímo z Karpatské kotliny, nebo tam měli nějaké přímé vztahy.

5.1.4 Staromaďarská pohřebiště

Jeden z prvních přehledů všech staromaďarských lokalit na Slovensku ¹¹ podal A. Točík (*Točík 1968*), jemu bylo do roku 1968 známo 30 lokalit z území jihozápadního Slovenska. Jsou to lokality:

Bánov, Červeník, Dolný Peter, Dvorníky, Dvory nad Žitavou, Galanta, Geňa, Hlohovec, Chotín, Imeľ, Iža, Komárno, Košúty, Lipová – Ondrochov, Marcelová, Mudroňovo, Nesvady, Nitra – Mlynárce, Nové Zámky, Oskoličná na Ostrove, Pastovce, Pribeta, Prša, Salka, Sered', Skalica, Trnovec nad Váhom, Vojnice, Vozokany, Zemianská Olča.

Soupis všech *koňských* staromaďarských pohřbů podali C. Ambros a H. - H. Müller (*Ambros/Müller 1980*), oni znali v roce 1980 pět lokalit s celkem 14 nálezy koster koní. Byly to lokality Bánov, Červeník, Sered', Sládkovičovo a Vojnice. Kromě Sládkovičova jsou to stejné lokality jako u A. Točíka. Ze závěrů knihy vyplývá v podstatě to samé jako u slovansko – avarských nálezů, koně byli z nadpoloviční většiny mladší 9 let. Většinou byli pohřbení hřebci před klisnami nebo kastráty, kohoutková výška těchto koní byla většinou mezi 130 – 140 cm a i u těchto koní se vyskytly patologicko – anatomické změny na páteři, vyvolané nemocemi, zraněními nebo jen špatným sedláním.

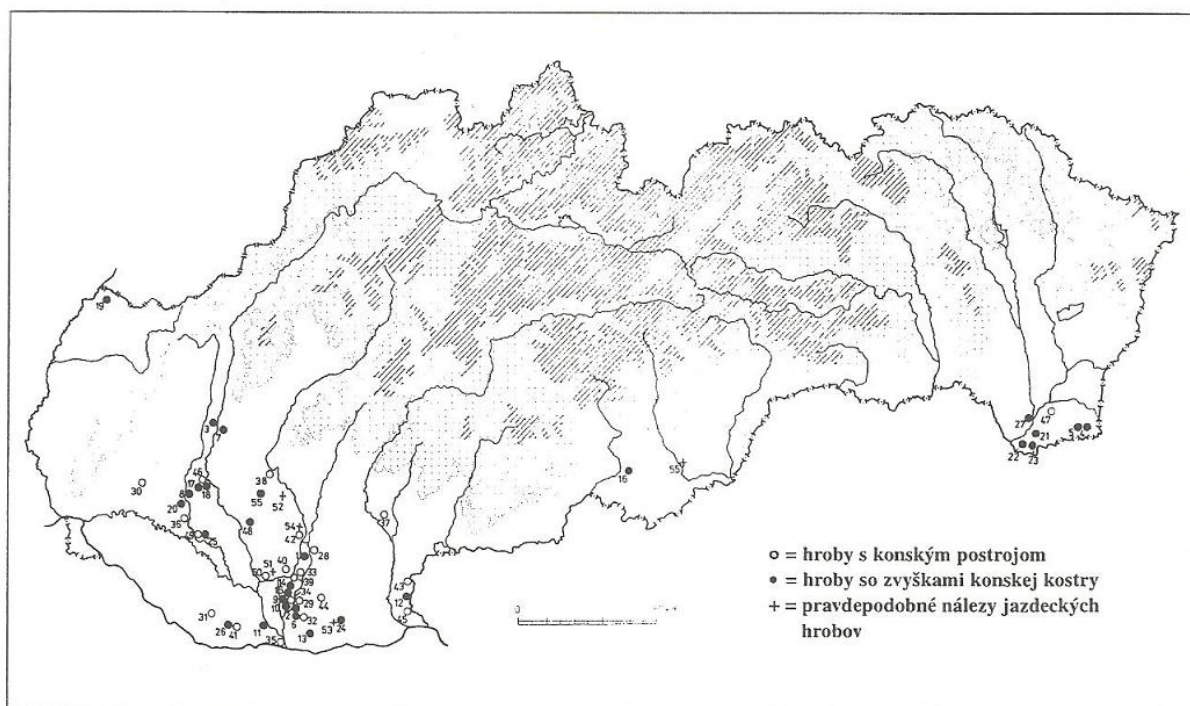
Na jihozápadním Slovensku jsou staromaďarské nálezy rozloženy ve východní části Žitného ostrova a na západě, severu a východě je vymezuje linie Komárno – Čalovo – Sládkovičovo – Červeník – Hlohovec – Nitra – Levice – Šahy. Nejblíže k Moravě se nalezl staromaďarský hrob ve Skalici, představuje výjimku vysunutou značně severozápadním směrem od souvisle okupované a osídlené staromaďarské oikumeny, obsahoval po levé straně kostry lebku a kosti nohou koně, při nich dva železné třmeny, dále fragment železného udidla a při lebce pohřbeného kosočtverečný hrot střely s trnem (*Měřínský 1986, 29*).

Že byl kůň u starých Maďarů důležité zvíře, dokládají i nálezy na sídlištích, koní bylo v poměrech k ostatním zvířatům na jednotlivých lokalitách kolem 15%, například na lokalitě Tiszaeslár – Bashalom – 13,5%, Kardoskút 26,97%, Tiszaölök -24%, Szarvas – 10% (*Nevizánský 1999, 47*). Většina autorů, kteří se zabývají starými Maďary, poukazují na fakt, že staří Maďaři dávali do hrobů z koně pouze hlavu a bezmasé části končetin – a zbytek snědli při hostinách.

---

¹¹ Není mi znám žádný staromaďarský hrob z území ČR, proto bude řeč pouze o Slovensku. Soupis všech staromaďarských nálezů z našeho území nejnověji *Profantová 2008*.

Obr. 13 mapa staromaďarských jezdeckých hrobů z území Slovenska, podle Nevizánský 1999, 46

5.2 Kůň ve staroslovanské mytologii

Kůň jako posvátné zvíře provází většinu indo – evropských náboženství, většinou byl připodobňován ke slunci, v řeckých, íránských a indických mýtech se občas slunce připodobňuje k „rychlému koni“. Být posvátné zvíře ale pro koně bylo málokdy výhodné, ve většině náboženství existují zmínky o koňských obětích (V Římě byl obětován bílý kůň – „october equus“ u Keltů musel dědic trůnu obětovat bílou klisnu, uvařit její maso a vykoupat se v její krvi, u Indů byl s obětováním spjat rituál „asvamedha“, když zemřel chetitský král, byl obětován i jeho kůň a koňská hlava byla přidána do hrobu). Existují také spojení mezi koněm a králem, všichni bílí koně v Indii patří králi, v Íránu byl koňský vůz jedním ze sedmi pokladů ariánského trůnu, v Litvě bylo obětováno 18 bílých koní během kremace prince Olgerda ještě ve 14. století (*Kuzmina 2006, 264*). Posvátní koně představovali atribut významných slovanských bohů, především válečných a solárních, chovali se ve zvláštních ohradách a pečovali o ně jen kněží. V Pobaltí byl kůň nejdůležitějším zvířetem určeným především k věštbám, Slované sledovali, jakým způsobem kůň překročí zkřížená kopí, překročí – li kůň pravou nohou, znamená to o úspěch budoucí výpravy.

Pro polabské Slované byl nejdůležitější bůh Svantovít, střed jeho kultu byl v Arkoně, ve svatyni ohraničené dvěma ohradami stála jeho obrovská socha o čtyřech šíjích a čtyřech hlavách, nedaleko sochy byla posvátná uzda a sedlo. Svantovítovi byl zasvěcen krásný bílý kůň, o něhož pečoval nejvyšší kněz. Slované věřili, že na něm tento bůh v noci jezdí, často prý býval ráno zpoceny noční jízdou. K službě Svantovítovi byla přikázána družina 300 jezdců, cokoliv tato družina získala, odevzdávala knězi, jenž z té kořisti zaopatřoval chrám. Další bůh polabských Slovanů byl Triglav, modla jeho byla ze zlata, měl tři hlavy, aby se vědělo, že pečuje o tři říše – o nebe, zemi a podsvětí, jeho hlavní chrám byl ve Štětíně, jeho posvátné zvíře byl kůň černé barvy, na které se nesměl nikdo ze smrtelníků posadit. Věštili z něho stejně jako z koně Svantovíta (*Máchal 1907, 153 - 168*).

Kůň byl hlavním mytickým zvířetem v celém Pobaltí, například Saxo Grammaticus vypovídá o nejstarších slovanských zvycích v Arkoně na Rujáně, Thietmar Merseburský o Retře (kde byl hlavní bůh Svarožič), všude měl hlavní věšteckou roli posvátný kůň, kterého kněží vodili přes řadu zkřížených kopí (*Niederle 1953, 311*). Nutno podotknout, že tento typ věštění nebyl vlastní jen Slovanům, podle svědectví Césara a Tacita praktikovali podobné věštby i staří Germáni, Homér je dosvědčuje u Řeků, znali je Římané, Íránci i Indové, jde tedy o prastarý zvyk indoevropský, který se zachoval až do slovanského folklóru. S kultem koně souvisí také nálezy dřevěných nebo kovových koníků například v Opolí nebo v Brandenburgu (*Váňa 1990, 149*). V Meklenbursku stála slovanská svatyně v Grossraden, byla to dřevěná jednoprostorová budova spojená chodníkem s hlavní cestou na hradišti, kde se na podlaze našlo šest koňských lebek (*Podborský 1994, 168*).

Ještě pro zajímavost uvedu fakt, že kůň, který měl u nejstarších Slovanů věšteckou a posvátnou funkci, později měl důležitou roli i při pádu starého náboženství. M. Téra (2009, 143) uvádí případ z kyjevské Rusi z konce 80. let 10. století, kdy pomalu docházelo k opouštění kdysi slavného boha Peruna, který se nyní jako odmítnutý bůh mohl změnit ve mstivého démona a musel být důkladně zlikvidován. Dřevěná Perunova modla se přivázala za koňský ocas a vlekla k potoku, po potoku byla dovléčena až k Dněpru a tam vhozena, v podstatě rituálně popraven (ten samý bůh byl přitom nebeský bojovník, který se po klenbě pohyboval v nebeském voze taženém koňmi). Kůň a jeho ocas zde hráli roli jako rituální asistenti pohřbu.

Dalším dokladem zvláštní úlohy koní u Slovanů jsou samostatné pohřby těchto zvířat, zde jsou všechny nálezy uvedeny v kapitole 5.1.3. Naprosto výjimečným je nález koňského hnoje u – zřejmě – posvátné ohrady a stáje staroslovanského chrámu ve Wolinu.

Samostatný význam mají bílí koně, existují v pověstech mnoha národů. Nejlépe zachovaná pověst, ve které se vyskytuje bílý kůň, je asi pověst o maďarském knížeti Arpádovi a moravském Svatoplukovi. V této pověsti vyměnil důvěřivý Svatopluk zemi – Uhry, za bílého koně s pozlaceným sedlem a uzdou. Tato pověst se vyskytuje v Uherských kronikách ze 14. století, v německy psané kronice Jindřicha z Mügelu, ve veršované kronice Jindřicha z Mügelu, v Jana Thuróczyho kronice Maďarů a v Uherských dějinách Antonia Bonfinia (vše *Magnae Moraviae fontes historici*, Bartoňková et. al 2008).

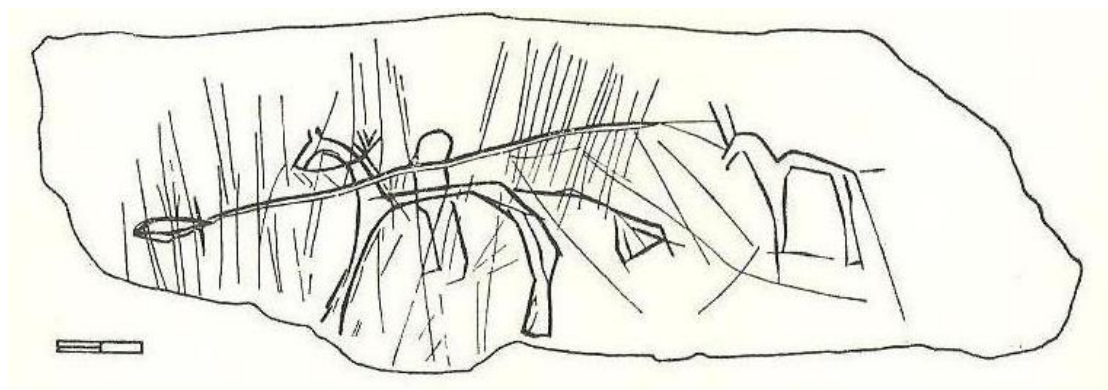
Ještě ve vrcholném středověku je dochována zvyk zvaný „oféra“, z latinského *offerenda* – obětina. Šlo o zvyk symbolicky obětovat výstroj a koně, kteří se zúčastnili pohřebního průvodu nějakého významného šlechtice. Tak bylo v roce 1378 při pohřbu císaře Karla IV. symbolicky obětováno 26 koní, kteří se zúčastnili smutečního průvodu, spolu s korouhvemi, zemským znakem a také helm zdobený korunou. Ačkoliv současní historici v tom vidí „symbolické navrácení pozemského panství říšskému nebo zemskému patronovi, s nímž byl spjat i nástup zemřelého panovníka do služeb boha“ (Šmahel 1993, 414), nelze se ubránit domněnce, že tento zvyk je mnohem starší, ještě předkřesťanský

5.3 Rytiny koní na Libušíně a v bazilice sv. Jiří na Pražském hradě

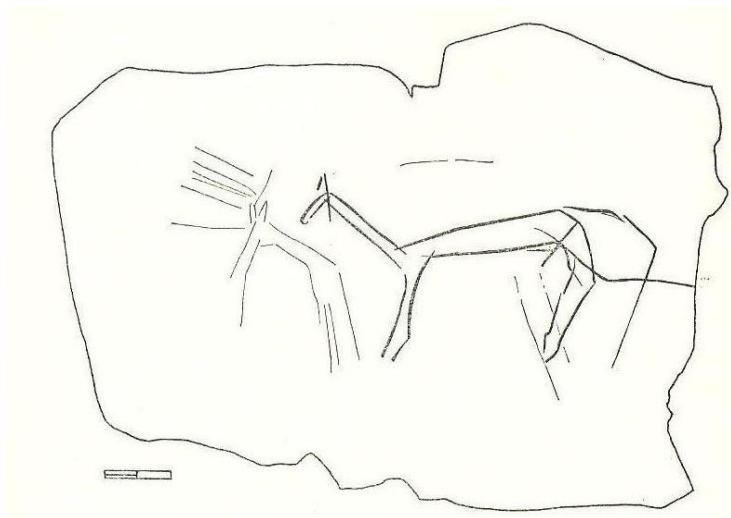
Dlouho jsem přemýšlela, kam tyto krásné obrázky s koňmi zařadit, nakonec jsem je zařadila do této symbolické kapitoly, nemyslím si, ale že by vyjadřovaly nějaké symbolické poslání, nebo že by měli nějaký hlubší mytologický význam. Spíše nám přibližují dobu, ve které vznikly. Předpokládám, že by to mohly být rytiny nudících se vojáků na stráž, kteří – stejně jako by to dělali dnešní lidé – prostě zaznamenali, co viděli a co znali.

Bezpochyby nejpozoruhodnější je rytina 90/49, obr. 18, kdy jezdec drží v jedné ruce otěže, ve druhé kopí s křídélky a celá postava je zakryta velkým okrouhlým štítem, na kopí je zajímavý praporec s motivem kosého kříže. Téměř všechny kresby jsou druhotně poškozeny vseky nebo dřubkami po noži, střelách nebo jiném nástroji. Tyto kresby jsou datovány do 10. – 11. století (*Váňa 1963, 66*).

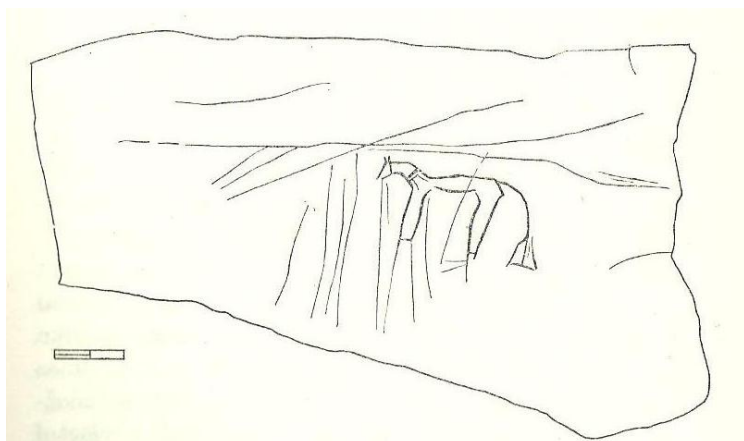
Obr. 14 rytina na jezdce na koni s kopím a dalším koněm z opěrné zdi jihozápadního nároží vnitřní hradby, č. 75/49, podle *Váňa 1973, 60*

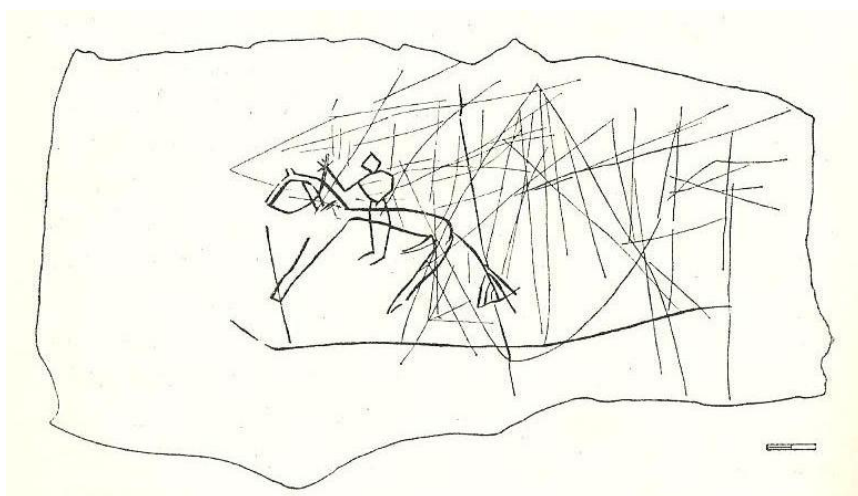
Obr. 15 kámen s rytinou koně a další koňské hlavy z opěrné zdi jihozápadního nároží vnitřní hradby, č. 80/49, podle *Váňa 1973, 67*

Obr. 16 kámen s rytinou koně z opěrné zdi jihozápadního nároží vnitřní hradby, č. 75/49, podle *Váňa 1973, 79*.

Obr. 17 kámen s rytinou jezdce z opěrné zdi jihozápadního nároží vnitřní hradby, č. 82/49, podle *Váňa 1973, 82*.

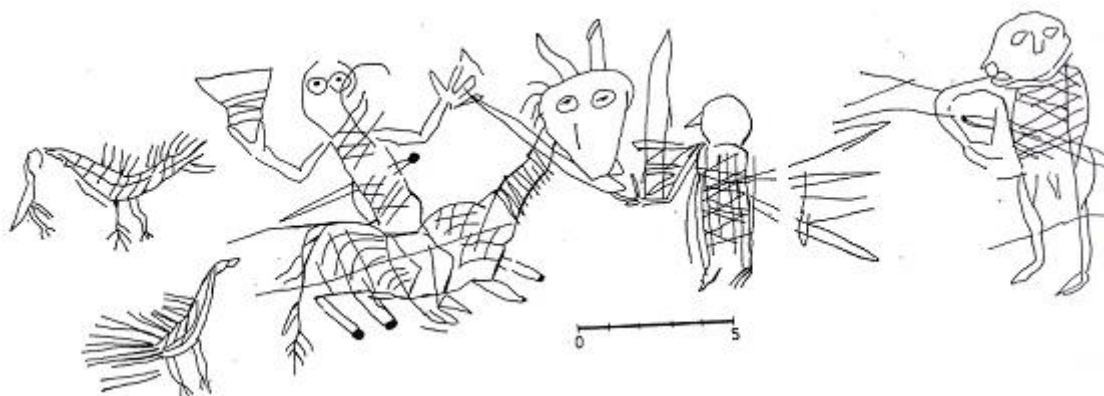
Obr. 18 kámen s rytinou jezdce s kopím, praporcem a štítem z opěrné zdi jihozápadního nároží vnitřní hradby, č.90/49, podle Váňa 1973, obr. 42.

Existence rytých kreseb a nápisů na lícni ploše románských kvádrů v bazilice sv. Jiří je již dlouho známa, ale první pořádné zpracování přišlo relativně nedávno (*Chotěbor 1985*). Nejvíce se jich nachází v severní boční lodi a v těsné blízkosti apsid obou bočních lodí, dokumentováno bylo celkem 46 rytin z původně zřejmě mnohem většího množství. Nejpočetnější náměty jsou lidské hlavy, celé lidské postavy a zvířata (zoomorfni náměty). Tyto rytiny patří pravděpodobně všechny do raného středověku (všechny, které se dají datovat).

Snad nejzajímavější motiv je podle mého názoru jezdec s pohárem a ozbrojenci, obr. 19 a také obr. 22, kde vedle jezdce s pohárem v popředí stojí muž s mečem, možná osobní stráž? Tento motiv není ojedinělý, podobná scéna se nachází i na slavných dveřích z Hnězdna obr. 20.

Obr. 19 jezdec s pohárem a ozbrojenci, podle Chotěbor 1956, s. 635.

Obr. 20 fragment scény V, detail císaře Otty II a muže za ním, podle *Michalcowna 1956*.

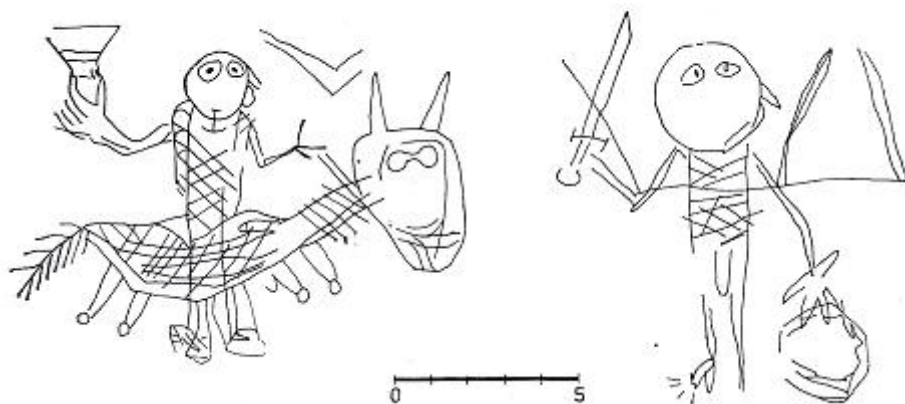

Obr. 21 scéna VIII s Boleslavem II a otroky, podle *Michalcowna 1956*.

V bazilice sv. Jiří se nachází ještě jedna rytina s jezdcem s pohárem a pěším ozbrojencem, obr. 22. Co se týká významu těchto rytin, můj názor je, že stejně jako na Libušíně jsou spontánním projevem výtvarného projevu tehdejšího člověka.

Obr. 22 jezdec na koni s pohárem a ozbrojenec, podle *Chotěbor 1985*, s. 636.

6. Otázka konzumace koňského masa

V evropských zemích, které přijaly v raném středověku křesťanství jako poslední, existovala zřejmě tradice požívání koňského masa, svědčí o tom řada církevních zákazů, které se v post – antických zemích nenacházejí. Z mnoha pramenů víme, že konzumace koňského masa byla oficiálně církevně zakázána papežem Řehořem III. již v 8. století, papež Řehoř III. psal sv. Bonifácovi „*Ty jsi dovolil některým jíst maso divokých i domácích koní, nyní bratře nedovol toho*“ (Dušek 1996, 71). Byla to odpověď na dotaz, co si má počít s lidmi, kteří jedí pochybné jídlo, sv. Bonifác v tomto dopise rozlišil lidi, kteří jedí maso divokých a domácích koní. Nicméně již dříve v raně středověkém Irsku existovala kolekce zákonů, zvaná *Collectio Hibernensis* z doby okolo roku 700, kde je považováno koňské a psí maso za nečisté. Arcibiskup Theodor z Canterbury v 7. století koňské maso jíst nezakázal, ale lidem, kteří koňské maso jedli přikázal pokání. Existuje více velmi starých – raně středověkých – zákoníků, které přímo požívání tohoto masa zakazují. Na Islandu došlo k přijetí křesťanství okolo roku 1000, a jak píše kronikář Ari Thorgilsson kolem roku 1122 v *Islendingabók*, byli lidé zde donuceni vzdát se dvou věcí – požívání koňského masa a infanticidy (Creager – Jordan 2002).

Z archeologických materiálů ale víme, že toto nařízení bylo mnohdy porušováno. Na mnoha lokalitách se našly kosti koní se stejnými zásahy do kostí, jako u zvířat jatečných. Maso všech jatečných zvířat můžeme rozdělit do tří kategorií

A- Hřbet, kýta, plec

AB- Hrud', bok, střední část končetin

B- Koncové části končetin, hlava, ocas.

Není žádným překvapením, že ve šlechtických sídlech se jedlo maso vyšší kvality A a AB zatímco vesničané konzumovali maso nejhorší kvality. Ani nejkvalitnější maso však nemělo příliš tuku, středověká zvířata nebyla chována ve chlévech, ale obvykle si sháněla potravu sama (Šustová 2004, s. 112).

V raně středověké Evropě, zdá se, bylo požívání koňského masa „vyhrazeno“ pro lidi na okraji společnosti a neslo sebou sociální stigma. Dokládají to slova Sv. Kolumbána: „*přijdou časy, kdy v lesích, kde žijí zloději, budete jíst maso ukradené z kobyly*“ (Creager – Jordan 2002, 9).

Na některých českých středověkých lokalitách však existují důkazy konzumace koňského masa a není to pouze v době nouze.

6.1 Konůvky u Vyškova

Jde o vesnici z poloviny 13. století se 33 identifikovanými a 10 výkopem ověřenými vesnickými staveními ve dvou řadách po stranách vodoteče, větrným mlýnem, pahorkem typu motte, tvrzí v jižní části údolí se dvěma obytnými budovami a opevněním. Vesnice zanikla za husitských válek ve 30. letech 15. století. Celkem zde bylo nalezeno 3200 zvířecích kostí, z nichž 1 674 pocházelo z tvrze a 1526 z půdorysu vesnických domů. Na této lokalitě je nebývale vysoké množství kostí koňských, celkově je zde 540 nálezu kostí, v procentech 16,9 %, z čehož na tvrzi se našlo 63 kostí a 3,8% ale ve vesnici 477 kostí a dokonce 31,5%. Na kostech bylo patrné, že maso bylo kuchyňsky opracováno a konzumováno.

Autoři usuzují, že ekonomicky chudší vrstva prostého vesnického obyvatelstva musela v době nouze a za zimních hladomorů vybit nejen veškerý dobytek, ale i část koní, jednak z důvodu vlastního nasycení, jednak také pro nedostatkem krmiva za dlouhých zim. Existuje také domněnka, že koňské kosti na usedlostech jsou stopy po jezdeckém válečném nájezdu, při němž byla vesnice zničena. Maso koní, zabitých při útoku, ještě posloužilo jako potrava pro zbytek vesničanů, kteří přežili v okolních lesích.

Na této lokalitě se také ukazuje, že ekonomicky bohatší vrstva obyvatel na tvrzi, konzumovala hodnotnější maso A (zde 20,1%) a AB (45 %) oproti chudším obyvatelům vesnice, kteří se museli spokojit ponejvíce s nejhorsím masem B (54,3%) maso AB měli ve 31,9% a nejlepší maso A pouze v 13,8%. Na tvrzi také bylo používáno lepší maso, především hovězí, vepřové, méně již skopové a drůbež (koňské maso jen 3,8%). Výskyt nadprůměrného množství koňských kostí ve vesnicích autoři vysvětlují tím, že se koňské maso jedlo jen v případě nouze a nezbytné potřeby, což postihovalo častěji prosté nižší vrstvy než obyvatele panského sídla (*Páral – Měchurová – Riedlová 1995*).

6.2 Strunkovice nad Blanicí

Jedná se o vesnici z konce 12. století v jižních Čechách, nedaleko Prachatic. Výzkum zde prováděl J. Kudrnáč, zvířecí kosti zkoumal R. Kyselý. Celkem se zde našlo 645 fragmentů zvířecích kostí. Koňských kostí z toho bylo 25, některé nesly stopy po kuchyňském opracování, především opálení na proximálním konci holenní kosti, záseky a ořezávání na metatarsech. Na této lokalitě se také našli zlomky podkov (z nichž jednu se povedlo zrekonstruovat).

Tato podkova musela patřit koni relativně malému (mezi 120 a 135 cm), stejně tak dle výpočtu z délkových rozměrů dlouhých kostí, zde jsou k dispozici dva údaje: laterální délka holenní kosti a laterální délka metatarsu, se získala tím kohoutková výška 124,7 a 129 cm. Zdejší koně byli využíváni řemeslníky a obchodníky jako soumaři a v případě potřeby i jako potrava (*Kyselý 2000c*).

6.3 Lelekovice

Jedná se o hrad v okrese Brno – venkov, z výzkumu byla získána kolekce zvířecích kostí, které souvisely s životem na hradě v druhé polovině 14. století. Celkem se jedná o 954 kostí.

Kostí koňských bylo 43, procentuálně 4%, ale tyto kosti byly nalezeny ve stejných fragmentech jako kosti jatečných zvířat, koňské maso zde bylo v určité míře konzumováno v různých fázích života hradu a nesouvisí jen s dobýváním a zánikem hradu. Dokonce v nálezech souvisejících se starší fází života hradu je zastoupení koňských kostí vůči kostem jiných zvířat výraznější (8%) než v zánikovém horizontu (3%). Nálezy kostí z odpadních částí zvířecího těla svědčí pro to, že koně byli přímo na hradě poráženi a zabíjeni (*Páral- Riedlová- Unger 1994*).

6.4 Rubín u Podbořan

Jedná se o lokalitu v SZ Čechách na území osady Dolánky v okrese Louny. Jde o kopec s nadmořskou výškou 352 m. n. m. Vedle méně početných nálezů ze starších období (zejména doba bronzová a halštatská) byla doložena přítomnost slovanského hradiště, jehož akropole ležela na vrchu Rubín. Průzkum zde vedl V. Kruta a J. Bubeník (*Bubeník 1992 aj.*), archeozoologický rozbor provedl R. Kyselý (*Kyselý 2000a*).

Celkově zde bylo nalezeno 4813 kostí, z toho kostí koňských 224, tedy 4,3%, minimální počet jedinců zde jsou čtyři. Nalezla se jen jediná dlouhá kost, která umožnila vypočítat kohoutkovou výšku jedince na 136 cm. Z Rubínu existují důkazy potravního využívání koně, nálezy ukazují na opačné rozložení kuchyňských zásahů, než jaké bylo zjištěno u skotu, ovce/ koz a prasat. Zejména jsou to záseky na metapodiích, metapodia koní jsou hojně používána k výrobě kostěných bruslí. Další lidské zásahy byly zjištěny na stehenních kostech. Stěžejním důkazem pro potravní využívání koní je doklad o izolaci hlavové části nalezený na cervikálním obratli. Nálezy většího množství fragmentů lebek (dva případy) na jednom místě, naznačují nevyužívání této části těla. U skotu ale taky u prasete a ovce/kozy, kde zřejmě byla hlava využívána častěji, jsou nalézány většinou izolované lebeční fragmenty rozprostřené na různých částech lokality. Indiciemi pro kuchyňské využívání je relativně značná fragmentárnost dlouhých kostí (*Kyselý 2000a, 181*). V sondě III/86 byl nalezen fragment kostry koně v hruškovité nádobě s keramikou střední doby hradištní, žel bez bližšího rozboru (*Bubeník 1992 s. 218*).

6.5 Svídna

Středověká vesnice ve středních Čechách, založena na přelomu 13. a 14. století, zpusťla na počátku 16. století (ale zřejmě byla opouštěna již od druhé poloviny 15. století). Mezi 111 určitelnými kostmi převažují kosti koně, které tvoří 68 procent celého souboru. Nejvíce keramiky se našlo z konečné fáze života sídliště, proto autor uvažuje o stejném časovém zařazení kostí koní. Zde nalezení koně měli nižší kohoutkovou výšku okolo 125 cm. Autor dává do souvislosti, že takto velký

nález koňských kostí přímo souvisí s úpadkem celé vesnice. Veškeré tržně hodnotné zvířectvo bylo zřejmě již prodáno za účelem získání hotových peněz, nutných k zaplacení dávek, nebo všechny koně nebylo nutné převést k dalšímu chovu při malíkovickém dvoře. V obou případech je výsledek shodný – spotřeba kdysi důležitých, nyní již nepotřebných zvířat (*Smetánka 1988. s. 134*).

Koně se ve středověku hojně nejedli nikde v západní Evropě, jen malé procento koňských kostí neslo známky řeznického zpracování (*Hamerow 2002, 127*), ve středověké Anglii dokonce málokde jejich počet překročí 1% z celkového počtu zvířecích kostí (*Pascua, 2007, 92*).

Zatím jsem nikde v literatuře nenašla přímé vysvětlení tohoto zákazu, v Bibli se píše (Lv. 11:2-4, 26) :

„2. *Mluvte k Izraelcům: Ze všech zvířat na zemi smíte jíst tyto živočichy:*

3. *Všechno, co má rozdělená kopyta tak, že jsou kopyta rozpolcená úplně, přežvýkavce mezi zvířaty, ty smíte jíst.*

4. *Ale z přežvýkavců a z těch, kdo mají rozdělená kopyta, nesmíte jíst velblouda, který sice přežvykuje, ale nemá rozdělená kopyta; bude pro vás nečistý;*

26. *Každé zvíře, které má rozdělená kopyta, ale ne rozpolcená úplně, a které nepřežvykuje, bude pro vás nečisté. Každý, kdo se ho dotkne, bude nečistý“.*

Je zde dále zmiňováno mnoho zvířat, které mají buď rozdělená kopyta, nebo přežvykují, ale stejně se nesmějí jíst (např. daman, zajíc, prase). Kůň zde uveden není, každopádně nepřežvykuje, takže by do zákazu měl spadat.

V raně středověkých pramenech bývá rozlišeno mezi koňmi chudých lidí na vesnici, to jsou koně označování jako *vilior equus*, *miserabilis caballus* nebo *deterior equus* a koňmi aristokracie – *equus nobilis* (*Creager – Jordan 2002, 16*). Koně aristokracie nebyli určeni pro práci na poli, ale pro jízdu, zato koně v zemědělství se dají spíše přirovnat k dobytku (byli menší, měli stejný způsob života) a také na vesnicích nejvíce docházelo k jejich konzumaci. Ježdění na koni je mnohem osobnější a utváří to vztah mezi člověkem a jeho zvířetem, jistě větší než práce na poli. Může to být jedna z indicií důvodu zákazu jejich masa?

7. Koně v raně středověké společnosti

7.1 Společenský význam koní

Nevíme přesně, jak vypadala organizace chovu koní zpočátku, jak vypovídá tzv. Arabská anonymní relace – všichni koně patřili knížeti. Koně byli ze začátku příliš drahá zvířata a kvůli špatnému záprahu se tolik nehodili do zemědělství.

Proto předpokládáme, že koně byli zpočátku využíváni ve vojenství a ne v zemědělství. Naskytá se otázka, kdo byli lidé pohřbení s ostruhami na venkovských pohřebištích? Pokud vcelku logicky předpokládáme, že ten kdo měl právo nosit ostruhy, mohl jezdit na koni. Mohl také vlastnit koně? Myslím si, že ano. Všichni koně nemohli patřit knížeti, zřejmě existoval i soukromý chov koní.

Koně ovšem kromě jízdy a později tahu nedávají jiný užitek, jejich výživa přes zimu je drahá, skoro 3x dražší než u skotu, ve středověké Anglii stála píce v zimě pro dobytek 3 šilinky a 4 pence, pro koně 9 šilinků a 2 pence, tedy skoro třikrát tolik (*Pascua 2007, 90*). Přesto existovali lidé, zřejmě „svobodní Moravané“, kteří svoje koně chovali (viz např. *Klápště 2005, 31*). Někteří autoři (*Meduna 2007, 381*) vidí počátky existence raně středověké vrstvy darovaných lidí zvaní v kronikách „*milites*“, jejichž osady ležely ve volné přírodě na strategických místech a kteří zřejmě pohřbívali na těchto vesnických pohřebištích již v době Velké Moravy. Podobně J. Žemlička (*1997, 51*) soudí, že kníže si zavazoval svobodné sedláky povinností vojenské služby, tito lidé byli tzv. „bojovníci druhého řádu“ a z těchto lidí se později stala nižší šlechta. Tito lidé by jistě koně potřebovali a jistě by mohli být pohřbeni spolu s bojovnickou, jezdeckou výstrojí.

Počátky užívání koní evidentně souvisí se vznikem rodící se aristokracie. Je pravděpodobné, že právo jezdit na koni bylo dědičné, svědčí by pro to nálezy miniatur jezdecké výstroje v dětských hrobech, ovšem například D. Třeštík (*1997, 293*) tvrdí, že velkomoravská aristokracie neměla žádné právem zaručené postavení. Nálezy dětských velmi bohatých pohřbů s bojovnickou výstrojí, kterou malé děti nikdy nemohli používat, ale říkají něco jiného (viz např. *Klápště 2005, 25*).

Mrtví pohřbení v rakvích s jedinečným železným kováním – dle některých autorů (*Poláček 2005, 146*) patřící k vládnoucímu rodu Mojmirůvců, měli u sebe kromě zbraní i součást jezdecké výstroje. V lodi kostela v Uherském Hradišti – Sadech byli pohřbené dvě ženy a dítě, které mělo u sebe malé symbolické ostruhy a nůž (*Galuška 2005, 203*). Ostruhy se staly ukazatelem sociálního statutu pohřbeného, ve společnosti, kde tedy evidentně existovala rodová šlechta¹². Je zde ovšem zajímavý rozdíl mezi Čechami a Moravou. Pokud na Moravě existují lokality se stovkami nálezů ostruh (Mikulčice) a lokality s nálezy desítek ostruh jsou tam běžné a v Čechách je jediná lokalita

---

¹² s tímto slovem opatrně, šlechta je slovo přejaté z němčiny, poprvé se objevuje až v básni Alexandreida ze 13. století (*Vaniček 2007, 153*). Lépe používat slovo aristokracie.

s nálezem více jak deseti ostruh (Rubín u Podbořan), co to znamená? Podle mého názoru¹³ v Čechách došlo k upevnění společenského postavení jedince rychleji, nebyla zde taková potřeba dokazovat svoje umístění ve společnosti pomocí vnějších symbolů.

Jak je to ovšem s elitou na Velké Moravě? Pokud se podíváme na rozdělení velkomoravské společnosti do pramenů, například Zákon Sudnyj Ljudem (*Vašica 1966*) jmenuje župany, knížete, vojevůdce, otroky, a vladyky. Existuje na toto téma poměrně široká literatura (např. *Havlík 1966, 1985, také Třeštík 1997*) která se shoduje na tom, že hlavní rozdělení společnosti bylo na svobodné a nesvobodné, mezi svobodnými bylo více knížat a mezi nimi jeden „kníže knížat“ z rodu Mojmirův, kromě knížat zřejmě existovali ještě velmoži (dohromady tvořili vládnoucí třídu), dále zde byli župané (úředníci) a vojenská družina, jejímž odznakem byl zřejmě vojenský pás a pro jízdní oddíly ostruhy. Nejpočetnější skupinou byli „svobodní“, venkovské obyvatelstvo, od kterého panovník vybíral prostřednictvím županů roční daň. Kdo z těchto lidí mohl jezdit na koni? Archeologie sama nám na tuto otázku neodpoví.

Bylo by lákavé označit pohřbené s velmi bohatou výbavou na centrálních hradištích jako velmože (nebo dokonce knížata) a pohřbené na venkově s obyčejnou jezdeckou výbavou jako jízdní bojovníky, ale kdo tedy byli tito lidé? Teoreticky mohla být těmto lidem svěřena správa nějakého významného teritoria a také to může být vyčleňující se místní rodová aristokracie, o kterou se opíral velkomoravský kníže. Je otázka, zda tito lidé patřili k nejvyšší vrstvě společnosti, i když nebyli na žádné centrální lokalitě. Co se týká otázky jejich vyvázanosti z běžných venkovských povinností, souhlasím například se Z. Měchurovou (*1981, 65*), že nemůžeme ani předpokládat, že by se tito lidé zabývali pouze vojenskou činností a nechali se živit ostatními obyvateli vesnice.

Ostruhy mají v tomto případě symbolizovat společenské postavení nositele, který mohl jezdit na koni, pravděpodobně ho i vlastnil a také byl pravděpodobně povinen se zúčastnit branné povinnosti. Nositel ostruh tvořil podle mého názoru zálohu vojska, která mohla být v případě potřeby povolána i s koněm. Nasvědčoval by proto odhad počtu jízdních bojovníků. Neumím si představit, že by jakýkoliv z knížat Velké Moravy někde choval třeba 8000 koní a služební organizace, tak jak ji známe z raně středověkých Čech (s pastýři stád, kobylníky atd.) na Velké Moravě prokázána nebyla.

Na druhou stranu také není možné zjednodušovat celou problematiku rovnítkem, kdy ostruhy v hrobě znamenají nutně příslušníka elitní vrstvy společnosti (viz např. *Klanica 2005,40-41*, kdy autor upozorňuje na nepříliš výjimečná místa pohřbů mrtvých s ostruhami na lokalitách Staré město u U. H., Mikulčice a Břeclav - Pohansko). Celá problematika rozdělení společnosti a demonstrace výjimečnosti je složitější a samotné ostruhy (součásti koňského postroje) v hrobech nám odpověď nedají.

---

¹³ samozřejmě téma raně středověkých elit je v literatuře mnohokrát probíráno a tuto myšlenku vyslovila například N. Profantová (*2005, 331*).

Je zde ještě jedna zajímavá otázka, o které v raném středověku spíše tušíme. Pokud existují hroby, kde pohřbený má pouze jednu ostruhu, znamená to opravdu, že si ostruhu musel vysloužit ?

Určitou indicií by mohlo dát rozdělení pohřbených s ostruhami podle věku¹⁴ (za předpokladu, že získat obě ostruhy chvíli trvalo a proto by měly být nejvíce v hrobech starších mužů). A opravdu se např. v Mikulčicích na pohřebišti u 2. kostela ukazuje, že ostruhy byly v hrobech u mužů¹⁵ nad 40 let v 87%, u mladých mužů mezi 20 – 40 lety v 13% a chybí zde ostruhy u dětí. Na pohřebišti u 3. kostela má ostruhu 51% mužů starších 40 let, mezi 20 – 40 lety 28% a dětí 6% (*Profantová – Kavánová 2003, obr. 14a, 14b*). Na druhou stranu například na pohřebišti Břeclav - Pohansko, kde byla dělaná tato analýza, se tato teorie nepotvrdila (*Profantová – Kavánová 2003, obr. 14c*).

S názorem, že jedna ostruha souvisí s jízdou na neosedlaném koni „nalehko“ (*Měchurová 1981, 85*) nesouhlasím, podle mě jízda jen s jednou ostruhou nemá logiku. Ve vrcholném středověku mají ostruhy svoje místo i v korunovačních obřadech, vysloužené ostruhy poté putovaly s rytířem až do hrobu. S ostruhami byl pohřben nejmladší syn Fridricha Barbarossy Filip Švábský (zemřel 1208) nebo polský král Kazimír Velký (zemřel 1370), ostruhy měly v obřadě sakramentální charakter (*Slivka 2002, 595*). Ale například v korunovačním řádu Karla IV. o nich není zmínka (*Cibulka 1934*).

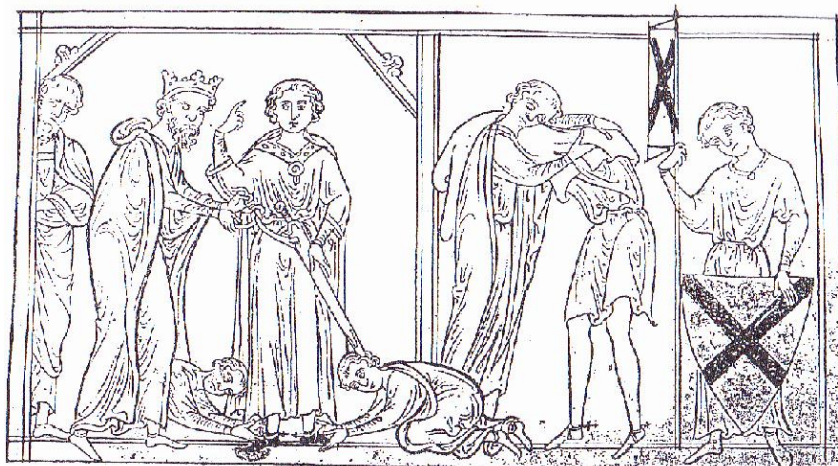
Pokud se také podíváme na ostruhy z předvelkomoravského období, zde je jejich kumulace na hradištích a důležitých lokalitách nesporná. Ostruhy s háčky se v Čechách v sídlištní poloze našly pouze v Toušeni a Tišicích, obě tyto lokality jsou v Polábí. Na Moravě je nejvíce ostruh s háčky v Mikulčicích a tato lokalita je počtem ostruh výjimečná v celé střední Evropě. Již od 8. století bylo nošení ostruh signifikantem zařazení jedince do jezdecké vrstvy obyvatelstva a jako takovým ukazatelem bylo i po jeho smrti. Vznikající elita musela demonstrovat svůj status za svého života i po něm.

---

¹⁴ s tím, že děti si ostruhy vysloužit nemuseli. Pokud zemřeli v dětském věku, měli na ně nárok vyplývající z jejich postavení.

¹⁵ U mužů pohřbených s ostruhami

Obr. 23 krásné zobrazení ceremonie pasování, zde dokonce připínání ostruh. Anglie pol. 13. století. Podle *Slivka 2002*, obr. 5.

7.2 Koně v ekonomice

Význam koní ve středověké ekonomice je nesporný, spolu s novodobým zápřahem a vylepšenými vozy se stal významným prostředníkem obchodu mezi vesnicí a městem. Je, ale třeba se zeptat, zda byl vylepšený koňský postroj a povoz příčinou rozvoje zemědělského obchodu nebo byl rozvoj trhu odpovědný za zvýšení rozvoje dopravy? (*Raepsaet 1997, 58 s diskuzí*). Ukazuje se, že koně dohnali dobytek v zemědělství až ve vrcholném středověku. Podle mého názoru to opravdu souvisí s rozšířením novodobého zápřahu a podkov, po celé Evropě až od 12. stol.

Jak již bylo řečeno, starobylý zápřah koně dusil a nedovoloval mu naplno využít svojí sílu, což nevadilo při upínání skotu. Podstatou novodobého zápřahu je chomout (pevná kostra obalená měkkou vycpávkou), která koně nedusí a dovoluje mu naplno využít energii. Podle J. Le Goffa (*2005, 293*) existuje první zobrazení chomoutu v rukopisu městské knihovny v Trevíru dokonce z roku 800.

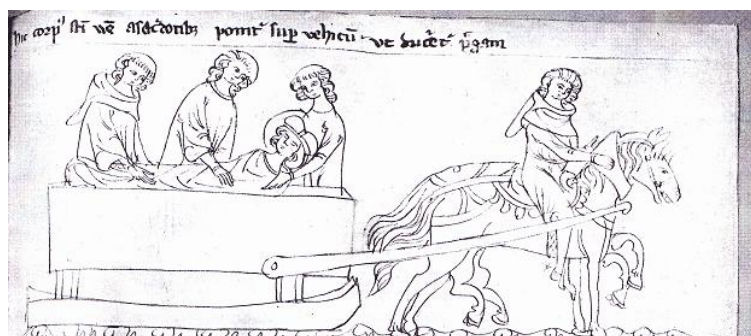
V nevlídných oblastech severní Evropy byla koňská výdrž a rychlost přímo osudově důležitá, obzvláště tam, kde byl úspěch úrody založen na orbě, sázení a sklizení v krátké době příznivého počasí. Podle některých autorů (*Kelekna 2009, 335*), mělo zapojení koně do zemědělství i sociální dopad. Když byli zemědělci závislí na pomalém dobytku, bydleli v malých osadách přímo u polí, ale od 11. století se jejich vesnice zvětšovali, protože se díky koním zvětšovalo obdělávané území.

Potrava pro koně sice stojí přes zimu 2x tolik co pro dobytek, ale ve středověku existovala jednotka polní práce, kterou vykoná za den jeden kůň nebo pár volů. Koně byli také méně náchylní k dobytčímu moru (*Pascua 2007, 90*). Stejně tak se s rozšířením trojpolního systému lépe dařilo pěstovat oves, který byl pro koně nejvhodnější při dokrmování. A nesmíme také zapomenout, že to

nebyl pouze chomout, ale celý „balíček“ změn, které vyvolaly ve 12. / 13. století „nejdůležitější zemědělský vývoj od neolitu“ (Raepsaet 1997). Jde například o zavedení těžkého pluhu nebo trojpolního systému.

Chomout samozřejmě nenašel uplatnění pouze v zemědělství, ale také v dopravě. Nejdůležitější dopad byl asi na rozvoj trhu. Tím, že se zrychlila komunikace mezi vesnicí a městem, mohlo se více prodávat i kazící se zboží. Před zavedením koňského chomoutu byla doprava mnohem více vedená po řekách – které v zimě zamrzaly. Rozvoj dopravy neměl za následek jenom zrychlený „tok“ zboží, ale také zrychlení oběhu kovových mincí (Kelekna 2009, 336). Podle této autorky byli koně na konci 13. století zodpovědní za transport 75% veškerého zboží v Evropě (Kelekna 2009).

Obr. 24 znázornění chomoutu v praxi, kněží kladou tělo sv. Václava na vůz, aby bylo převezeno do Prahy, 14. století. Podle Liber depictus. Můžeme si všimnout, že koně jsou podkovaní a jezdec má ostruhy a také nohy v třmenu.

Obr. 25 dovolím si sem dát ještě jeden obrázek z Liber depictus. Sv. Ludmila odjíždí na Tetín. V tomto voze se jí asi moc pohodlně nejelo, opět vidíme chomout, třmen, ostruhy a dokonce bič.

Co se týká dopravy v raném středověku na našem území, předpokládá se, že podoba vozu se ustálila ve 13. – 14. století a pak se jen zdokonalovala. Jak je vidět na obrázku nahoře, středověký vůz měl poměrně velká kola. Z prostého důvodu, čím větší kola na voze, tím méně energie je potřeba k jeho táhnutí. Železné pobití kol, stejně jako počátek řízení jsou záležitosti až vrcholně středověké, u nás je pobití doloženo z 1. čtvrtiny 15. století a řízení z poloviny 15. století (*Vermouzek 1983*).

Protože vůz zpočátku neměl řízení, mohl zatáčet jen velkým obloukem, což dělalo jistě problém v úzkých městských uličkách, bylo potřeba několik lidí, aby zadek vozu „nadhodili“ při zatáčení a proto jsou na středověkých domech dodnes vidět patníky, které chránily rohy domů od uražení. Jak je vidět zde na obrázku č. 24, zdaleka se nepoužíval jenom vůz, jak jej známe my, ale také sáně. Pokud se podíváme, jak odhadují rychlost cestování ve středověku někteří historici, tak např. N. Ohler odhaduje denní výkon nespěchajícího cestujícího (např. kupce) na 30 – 45 km, spěchajícího jezdce na 50 – 60 km a kurýra na koni s přepřaháním na 50 – 80 km za den (*Ohler 2003, 159*).

D. Dvořáková (*2007, 163*) odhaduje denní výkon povozu s nákladem na 28 – 30 km, posla bez střídání koně na 46 km za den v zimě nebo 53 km za den v létě a posla s výměnou koně na 91 – 106 km za den. Když si uvědomíme, jak vypadaly cesty (většinou to byla úzká vyjezděná cesta s nezpevněným povrchem), asi nás tyto rychlosti nepřekvapí.

8. Poměr počtu koní k ostatním zvířatům.

8.1 Počet koní z archeozoologických výzkumů

Původně jsem zamýšlela napsat tuto kapitolu pouze o počtu koní na (raně)středověkých hradištích, ale pro relativně malý počet archeozoologických rozborů se budu snažit zohlednit všechny archeozoologické rozborů z raného středověku. Hlavními autory jsou L. Peške a R. Kyselý.

Co tedy můžeme o počtu koní říci? Na většině lokalit je kůň (*Equus ferus* f. *caballus*) na čtvrtém místě za turem domácím (*Bos primigenius* f. *taurus*), prasetem domácím (*Sus scrofa* f. *domestica*), ovčí/kozou¹⁶ (*Ovis et Capra*). O lokalitách kde je kůň na vyšším místě jsem psala výše.

V textu se budu občas zmiňovat o bruslích, pro pochopení uvádím, že brusle jsou nazývány dlouhé zvířecí kosti, na jedné straně vyhlazené do plochy, a někdy opatřené i rozličně umístěnými otvory, do roku 1957 bylo známo 79 kusů, dnes počet samozřejmě narostl. Existuje pro ně i starodávný název „korčula“ (z maďarštiny), nebo obecný název „lyže“. Předpokládá se, že tyto brusle opravdu sloužili k bruslení po ledě. Není to slovanský vynález, existují nepochybně již v době bronzové (Cezavy u Blučiny). Naše nálezy jsou zhotoveny většinou z koňských metatarsálních a metakarpálních kostí. Je třeba rozlišovat brusle od sanic pod sáňkami i od nástrojů na zpracování kůží. (Hrubý 1957, 177).

Zde uvádím přehlednou tabulku nálezů koňských kostí a jejich procentuálnímu poměru k ostatním zvířatům na lokalitě, pokud je možnost tak i MNI – minimální počet jedinců. Ke každému odkazu v tabulce existuje vysvětlující text a citace níže. Výjimečně není v tabulce uvedeno nic jen odkaz na text, většinou když v uvedené literatuře chybí pro mě důležitá data.

Pro úplnost jsem uvedla i některé lokality, na kterých byl proveden archeozoologický průzkum, ale kosti koní se nenašly, tyto lokality mají v tabulce uvedeno 0, ale v textu jsou k nim alespoň základní informace a citace.

---

¹⁶ Sami zoologové tyto dvě kategorie od sebe nedovedou v archeozoologických rozbořech určit, proto se nikdy tyto kategorie neoddělují.

Tab. 1 počet nálezů koňských kostí a procentuální zastoupení na jednotlivých lokalitách, v této tabulce nejsou zahrnuty nálezy v hrobech – pohřby s koňmi.

	Počet nálezů/min.počet jedinců	Procenta z celkových zvířat
Mlékojedy	221/12	6,5%
Roztoky u Prahy	22/?	1,2 %
Březno u Loun	43/?	?
Olomouc – Povel	88/	
Hradsko	170/7	8,9 %
Kouřim	204/5	
Budeč	564/11	
Stará Boleslav		14,8 %
Mikulčice (hradiště a předhradí)	175/	0,52%
Mikulčice (hradiště, předhradí a Valy)	2050/	0,9 %
Staré město u U. H.	? / 12	4,5 %
Pobedim	Text	Text
Rubín	224/4	4,3 %
Libice nad Cidlinou	?	10%
Dolní Břežany	Text	text
Kozárovice	0	0
Vyšehrad – horizont 1	29/3	?
Vyšehrad – horizont 2	16/2	?

Pražský hrad – kostel P. Marie	8/2	1,6%
Pražský hrad – kaple sv. Marie	2/?	0,6%
Hradec n. Jizerou	6/?	1,45 %
Pšovka u Mělníka	6/1	5,28%
Strunkovice n. Blanicí	25/4	?
Otradovice	0	0
Uherské Hradiště	14/?	?
Přívory	0	0
Plzeň- Karlovarská ulice	2/?	0,94 %
Toušeň	129/?	?
Hradištko u Toušeně	8/?	2,8%

Mlékojedy

Tato lokalita je starší než ostatní, datuje se do starší doby římské. Uvádím jí kvůli jednomu zajímavému jevu – a to kohoutkové výšce zde nalezených koní, podařilo se zde nalézt minimálně 12 jedinců, u devíti se podařilo určit výšku, sedm z nich mělo kohoutkovou výšku pod 128 cm, dva měli mezi 128 cm a 136 v kohoutku. Tento jev není náhodný, při porovnání kohoutkové výšky z ostatních germánských a starších latěnských nalezišť doházíme k názoru, že tyto populace využívali koně o průměrné kohoutkové výšce okolo 122 cm. Jedná se o tzv. keltské nebo germánské pony (*Peške 1994a, tab. 2, s. 312*).

Březno u Loun

Celkem bylo v Březnu nalezeno 3373 zvířecích kostí zvířat, koňských kostí nalezeno 43. Vítězí tur dvakrát více než ostatního, koňských fragmentů v prvním horizontu – 22, ve druhém horizontu – 5 a ve třetím horizontu – 16. Přičemž první horizont je rámcově datován jako pražský typ, druhý horizont patří do starohradištního období (*Pleinerová 2000, s. 232*).

Olomouc – Povel

Na tomto předvelkomoravském ústředí bylo nalezeno celkem 6.352 zvířecích kostí, z čehož přes 50 % (3193) kostí náleželo praseti domácímu (chov prasat je obvykle spjat s mladším obdobím – viz níže), kostí koně nalezeno pouze 88. Vyslovena (nepotvrzená) domněnka o jeho konzumaci (*Bláha 2000, 68*).

Hradsko, Kouřim sv. Kliment a sv. Jiří, Budeč výzkum 1972-1978

Jedná se o lokality z 2. poloviny 10. století až 12. století (pouze z Budče je malá část nálezů mladší).

Na těchto lokalitách byli nalezeni koně o průměrné kohoutkové výšce 137,5 cm, koně této doby se odlišují od starších malých keltských a germánských poníků (*Peške 1985a, 210*).

Stará Boleslav

Kůň na hradišti Stará Boleslav zaujímal 14,8% ze všech zvířat, což je velmi vysoké procento, byl to kůň orientální - teplokrevný. Průměrná kohoutková výška zde 136,6 cm. Většina kostí z akropole patřila koním dospělým, jediný juvenilní jedinec je ve věku do 20 měsíců. Nalezen důkaz exostózy (zbytnělé úpony šlach), které mohou být výsledkem vyššího stáří nebo vyššího zatěžování koně (*Kyselý 2000a*).

Mikulčice

Pokud budeme brát pouze předhradí a podhradí, nalezlo se zde 45.219 kostí zvířat, z toho koní ale pouze 175, což je pod 1% (*Chrzanowska – Januszkiewicz – Zalecka 2003 s. 171*). Pokud k těmto lokalitám přidáme ještě „Valy“, rozroste se počet koňských kostí na 2050, tedy okolo 0,9% ze všech zvířat (*Chrzanowska. - Krupska. 2003*).

Staré Město u U. H.

Archeologický průzkum velkomoravského sídla prováděný od r. 1945 do r. 1962. Byly zde nalezeny 2 zlomky železných podkov datovaných na konec 9. století (*Hrubý 1966*).

Pobedim, okr. Trenčín

Toto slovenské hradiště uvádím kvůli nepoměru mezi počtem nálezů koňské výstroje a koňských kostí, na tomto slovanském hradišti bylo nalezeno větší množství ostruh i podkov, proto by se – možná – předpokládalo také větší množství koní, archeozoologické průzkumy toto ale

nepotvrdily. Máme rozборы jak z areálu vlastního hradiště, tak z řemeslnické osady v poloze Na Laze, kovářské osady v poloze Zapupovec a z osady v poloze Španice, která dnes patří do katastru obce Ostrov, ale dříve byla součástí pobeďimské sídlištní aglomerace. Na vlastním hradišti se našlo devět kostí koně, procentuálně 1%, minimálně ze dvou jedinců, celkem bylo kostí 892, v poloze Na Laze, bylo 7 kostí, procentuálně 2,97% z 236 kostí, v poloze Zapupovec se našlo 5 kostí, procentuálně 0,91% z 552 a v poslední osadě Španie se našli 4 kosti, procentuálně 2,5% z 159.

Je zajímavé, že nejenom co se týká koní, ale obecně celé druhového zastoupení je na hradišti i v osadách stejné, jediný rozdíl vidí autorka článku v možné konzumaci horšího masa v osadách (z prasat se zde našla výlučně hlava a přední polovina těla) a lepší – masitější části těla se našly na hradišti. Je možné, že obyvatelé osad museli odevzdávat části zvířat v naturáliích (*Bialeková 1988, 299*).

Rubín u Podbořan

Na tomto hradišti se našlo velké množství ostruh, ovšem procentuálně koní 4,1% ze všech zvířat, nalezena jedna kost upravená do brusle, podařilo se zjistit výšku jen jednoho koně – 136 cm v kohoutku. Existuje odtud důkaz potravního využití koně, ale většina zubů patří starším jedincům – koně poráženi až ve stáří (*Kyselý 2000a*).

Libice nad Cidlinou

Na tomto hradišti představoval kůň asi 10% ze všech zvířat, některé kosti byly okousané od psů, což dokazuje, že se kosti jako odpadky volně povalovaly na povrchu země. Byla zde nalezena dvě plemena – velká a těžká a malá a lehká, malého plemena bylo nalezeno více – zřejmě to byl užitkový druh pro zemědělství a jako soumar, velký kůň byl k jízďě. Většina koňských kostí bez nálezů kuchyňské úpravy (*Beneš 1985*).

Dolní Břežany

Výzkum hradiště u Dolních Břežan v letech 1985-1990, kosti ve špatném stavu, nález kostí koně ve dvou sondách (sonda 1, sektor 5 a sonda 1, sektor 3) chybí matematické zhodnocení a procenta (*Petríčková 1999a*).

Kozárovice

Při výzkumu tohoto slovanského hradiště se našlo 17 kostí zvířat, kůň žádný (*Petríčková 1999b*).

Vyšehrad

Výzkum dr. Nechvátala v letech 1968 až 1995, starší soubor (horizont 1) pochází z černé sídlištní vrstvy odkryté v místě západní partie dnes stojící baziliky, časově je materiál omezen na konec 10. století až k roku 1070, kdy bylo ukládání materiálu včetně kostí ukončeno založením baziliky sv. Petra a Pavla, mladší soubor (horizont 2) pochází ze zánikové vrstvy po husitské revoluci. Jde o jakýkoliv lidský odpad, nejen kuchyňský ale i např. řemeslná výroba.

Na kostech koní ojediněle kuchyňské zásahy. Kohoutková výška se vypočítala pro horizont 1 u dvou koní, jeden měl 140 cm, druhý 138 v kohoutku, pro horizont 2 u jednoho koně, ten měl asi 138,5 cm. Kostí jsou méně fragmentarizované než kosti tura – nebyl určen k jídlu, a chybí kosti koní velmi mladých. Nález brusle/hladidla z koňské kosti. Horizont 1 – kostí 29, mni 3, horizont 2- kostí 16, mni 2 (*Kyselý 2004b*).

Pražský hrad – kostel Panny Marie

Revize výzkumu I. Borkovského z let 1950-1953, zde kosti z románské sídlištní vrstvy 12. - 13. stol. horizont zhruba odpovídá horizontu 2 z baziliky sv. Jiří, kůň zde doložen 8 fragmenty ze dvou jedinců, celkem 1,6 % ze všech zvířat. Celkem 992 kostí ale 50% neurčitelné, domácí savci a ptáci tvoří 96,7% (*Petríčková 2000a*).

Pražský hrad - kaple sv. Marie/ sv. Anny v klášteře sv. Jiří

Výzkum Ivana Borkovského v letech 1959 –1962, dnes revize výzkumu. 4 horizonty, ale zde brány v potaz pouze horizont 2 – po r. 1142 a horizont 3 – mezi léty 1249- až 14. stol. Kůň pouze v horizontu 3 – dvě kosti, celkem 0,6 % ze všech zvířat (*Petríčková 2000a*).

Hradec n. Jizerou

Slovanské hradiště v okrese Mladá Boleslav, výzkum zde probíhal od roku 1959. Stáří hradiště je konec 9. století – první pol. 10. století. Osteologický materiál pochází zřejmě z původních odhozených odpadků. Ze zvířat zde nejvíce dominuje skot, kůň je na posledním místě. Všechny koňské kosti pocházejí z dospělých jedinců (*Kaván – Holnerová 1970*).

Pšovka u Mělníka

Výzkum před severní zdí konventní baziliky sv. Vavřince v Pšovce u Mělníka. Nalezlo se 8 fragmentů sídlištních objektů datovaných od průběhu 12. století do první třetiny 13. století. Bylo zde nalezeno 84 zvířecích kostí, podařilo se určit 77,4%. Kostí koně bylo 6, pravděpodobně ze stejného zvířete (*Kovačiková 2007, 128*).

Strunkovice nad Blanicí

Jde o vesnici v jižních Čechách ze 12. století, celkem při výzkumu dr. Kudrnáče nalezeno 645 fragmentů zvířecích kostí, z toho 25 nálezů kostí koní, jednalo se o koně malé - 124,7 cm a 129 cm v kohoutku, známky kuchyňského zpracování jako opálení, jedna kost asi zpracována do podoby brusle (*Kyselý 2000c*).

Otradovice

Slovanské sídliště v poloze „Na široké louce“ na terase řeky Jizery v nadm. výšce 180 m. Nalezeno 6 zahloubených objektů, z nichž pouze dva se dají interpretovat jako domy, jde o objekty 5/80 a 6/81. Chata 5/81 měla v severozápadním rohu kamennou pec a byla zde nalezena kovářská struska. Nalezeno 49 fragmentů kostí zvířat, nejvíce je zastoupen skot a prase. Kůň žádný (*Profantová – Špaček 2003*).

Uherské hradiště

V krátkém článku byl probírán materiál z výzkumu Slovákého muzea v letech 1979 – 1989 (s přestávkami), materiál bohužel prošel velkou povodní v roce 1997, proto jsou tyto informace pouze předběžné (*Frolíková – Kaliszová 2004, 75*).

Přívory

Slovanské sídliště z doby středohradištní (2. pol. 9.stol – 10. století n. l.). Bylo zde nalezeno 101 osteologických nálezů, z kterých bylo určeno 76. Nenašel se ani jeden fragment kostí koně (*Kyselý 2002 s. 49*).

Plzeň – Karlovarská ulice

Výzkum D. Baštové z roku 1990, osteologické soubory datovány široce do doby od 8. – 13. století. Bylo nalezeno 519 kostí, z kterých se podařilo určit 213, koním patřily pouze 2 fragmenty, různé kuchyňské zásahy byly nalezeny na 84 kostech. Tyto zásahy byly nalezeny na jedné kosti koně. Z jedné kosti bylo vyrobeno dlouhé šídlo (*Sívová 2005 s. 166*).

Lázně Toušň

Zde bylo nalezeno v pískovně neobvykle velké množství koňských kostí, bohužel nelze určit přesně z jakého období (byly zde nalezeny i kosti například mamuta), autor článku soudí, že velká kumulace kostí mohla souviset s nějakou dějinnou událostí a zmiňuje třicetiletou válku (ležení vojáků u nedaleké Staré Boleslavi). Byla vypočtena kohoutková výška těchto koní mezi 115 až 158 cm (*Kyselý 2004*).

Hradištko Toušeň

Zde byly analyzovány zvířecí kosti ze sondy 1/2001, celkem se našlo 417 kostí, z toho 8 koňských což dělá 2,8% (*Kovačiková 2003, 531*).

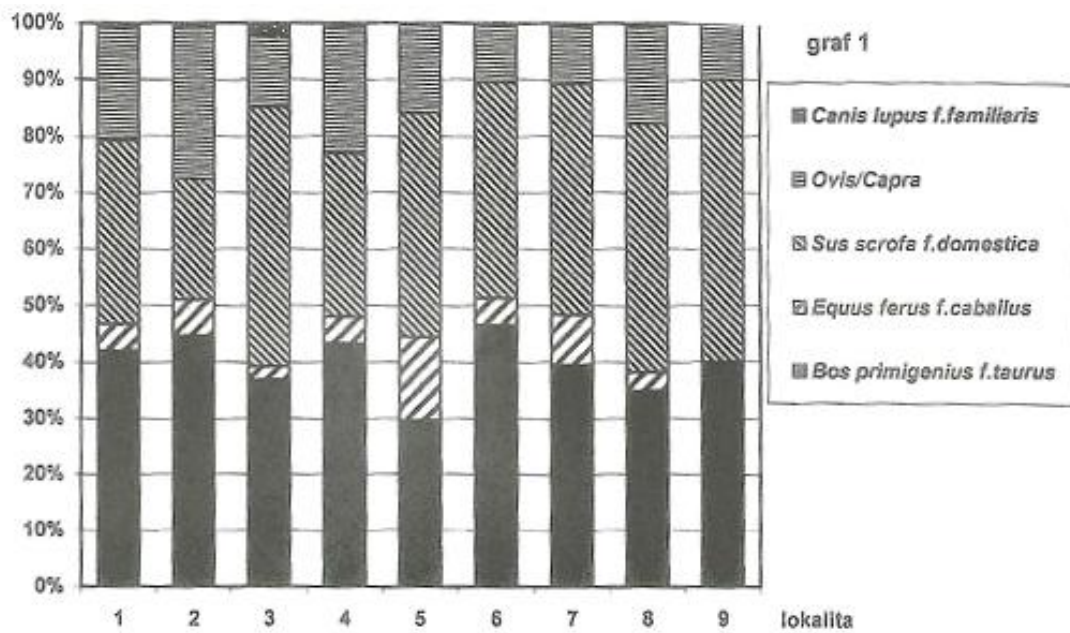
Na základě archeozoologických výzkumů se ukazuje, že od neolitu až po raný středověk je v zemědělské společnosti nejdůležitější zvíře tur domácí, poté dochází k výraznému využívání prasat. (*Peške 1985a, 210*). Spolu s prasaty stoupá také využívání slepic a klesá využití ovce/kozy.

Zřejmě je to z důvodu, že prasata i slepice se dají chovat na malém prostoru, kdežto ovce/kozy potřebují více prostoru – pastvu, jsou tedy typická pro venkovské prostředí, zatímco prvně zmiňovaní souvisí s (proto)městským prostředím (*Kyselý 2000a, 165*). U dvou našich nejstarších slovanských sídlišť můžeme pozorovat již tento jev, jde o lokality Březno u Loun a Roztoky u Prahy. V Březnu u Loun existují tři fáze (fáze I odpovídá chronologicky nálezům z Roztok) a ukazují klesající podíl skotu a zvyšující se zastoupení menších domácích zvířat, prasete ale i ovce/kozy a slepic. V Roztokách u Prahy je patrný příklon k malým, rychleji se množícím druhům, jako je prase domácí a domácí drůbež, což je jev typický až pro mladší období. Tento jev souvisí se vznikem výrazných sídelních kumulací, kde dochází ke specifickým nárokům na zajištění masité potravy, proto jsou vybíráni druhy s rychlou reprodukcí (*Peške 2005*).

Co se dá říct obecně o zachování kostí zvířat na archeologických lokalitách? Většina zvířat má přibližně 240 kostí (včetně zubů, rohů a všech kostí na lebce), byly provedeny pokusy na pravěkých sídlištích s cílem zjistit poměr mezi minimálním počtem jedinců a počtem nalezených kostí, například na sídlišti v Homolce u Stehelčevsi v chatě B osteolog určil minimálně 27 nalezených jedinců zvířat, našlo se ale 6480 kostí, nýbrž pouze 417, což je 6,4%. Autor článku soudí, že je pravděpodobné zhruba pěti procentní zachování kostí z jednotlivých zvířat v dané lokalitě. Předpokládám, že tyto závěry platí i na středověkých lokalitách (*Neústupný 1981, 154*).

Při výzkumech ve středověkém Londýně se koňských kostí málokdy nalezne více než 1% (například *Clark 2004, 20*), v Čechách je tedy poměr koní proti jiným zvířatům ještě poměrně vysoký.

Obr. 26 procentuální zhodnocení zastoupení koní a ostatních zvířat na lokalitách: 1 – Manching, 2 – Mlékojedy, 3- Pohansko, 4 – Rubín, 5- St. Boleslav, 6- Stará Kouřim, 7- Hradsko, 8- Budeč, 9 – Tetín, podle Kyselý 2000a, 160.

9. Kohoutková výška u středověkých koní

Obecně se dá říct, že výška koně se v průběhu času zvyšuje, s jedním zajímavým propadem v období doby laténské a na našem území doby germánské, v tomto čase se výška koní rapidně snižuje pod 130 cm v kohoutku. Obecně se koně tehdy nazývají keltští nebo germánští pony (*Peške 1994a, 272*).

Dosud platné normy pro kohoutkovou výšku koní v kohoutku budou pro nás asi překvapivé, vždyť i relativně vysocí koně chovaní například na Staré Boleslavi, by dnes spadali do kategorie „dvojpony“, dnešní hlediska jsou taková:

- do 150 cm v kohoutku – „dvojpony“
- v kohoutku 150 – 155 – kůň malý
- v kohoutku 156 – 165 – kůň střední
- v kohoutku nad 165 cm – kůň velký

Podle anglického označení jsou dokonce koně pod 148 cm v kohoutku označováni jako „pony“ (*Medvecký 1981, s. 20*)

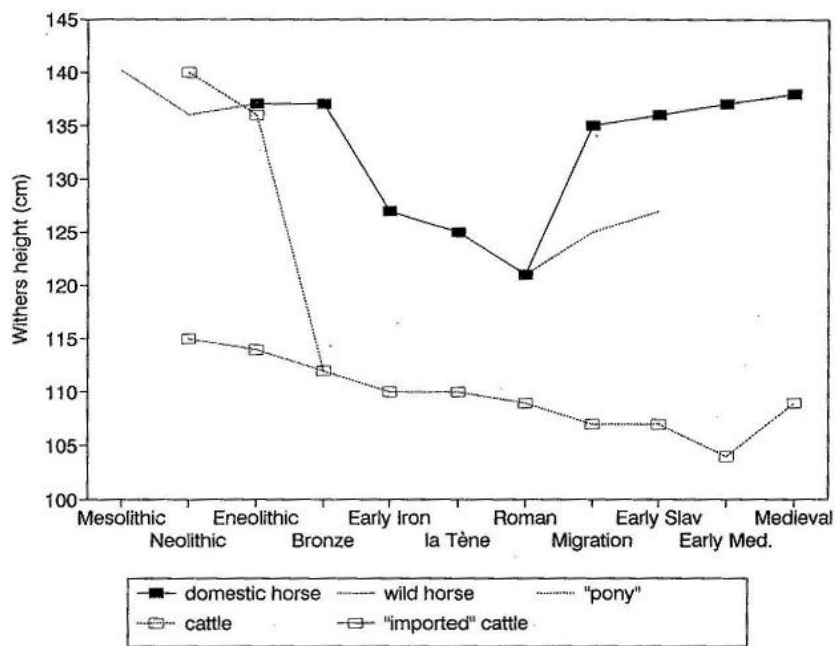
Z analýz různých autorů pro raný středověk vyplývá, že kohoutková výška slovansko – avarských koní byla většinou mezi 131 – 145 cm. Z raně středověkého Polska máme podobné údaje – 135 cm v kohoutku z lokality Sudauen a 142 cm z lokality Dziekanowice ve Velkopolsku. Z Německa máme koně o kohoutkové výšce mezi 128,3 a 146,9 cm (*Chrzanowska. - Krupska. 2003 s. 210*).

Jak již bylo v textu zmíněno, koně z předchozích období jsou výrazně menší než koně u Slovanů, stačí porovnat nálezy z keltských oppid, germánských sídlišť a slovansko – avarských pohřebišť, dospějeme k existenci keltských či germánských pony s kohoutkovou výškou okolo 122 cm (*Peške 1994a, tab. 2, s. 312*). I u Slovanů ve středověku samozřejmě existovali takto malí koně, předpokládá se, že byli využíváni jako soumaři spíše na vesnicích, například ve Strunkovicích nad Blanicí vypočítána kohoutková výška pro dva koně – 124,7 cm a 129 cm v kohoutku. Na hradištích byli většinou koně větší – Rubín – 136 cm, Budeč, Hradsko a Kouřim – 137 cm, Kouřim, Svatý Jiří a Bílina mezi 130 a 135 cm (*Kyselý 2000a*). Vyšší koně se hodí více pro jízdu než pro náklad. Ve velkomoravských Mikulčicích bylo určeno celkem 186 koní, z čehož 9 patřilo do kategorie malých (120 -128 cm), 75 do kategorie „menších než středních“ (128 – 136 cm), 84 do kategorie středních (136 – 144cm) a pouze 18 do kategorie větších (144 – 152 cm) (*Chrzanowska. – Krupska 2003, 171*).

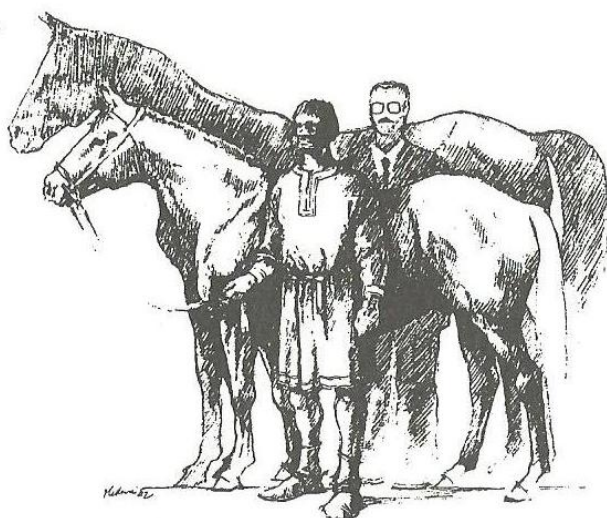
Z toho je podle mého názoru patrné, že na velkých a důležitých hradištích byli chováni koně jak malí, tak velcí, ale že větších – jezdeckých zde bylo za potřebí více.

Další zlom přichází okolo 12. století s rozvojem těžké vojenské jízdy, je to doba nástupu vysokých chladnokrevných a těžkých koní, kteří jediní unesli středověkého vojáka v plné zbroji. Spolu s nástupem těžké jízdy se mění i výstroj a vybavení jezdce a potažmo i koně. Jsou to koně zmínění v kapitole 2.2 jako dextarius, případně palefroi.

Obr. 27 znázornění změny kohoutkové výšky u koní a dobytka v průběhu času, podle Peške 1994a

Obr. 28 poměr velikosti středověkého a dnešního koně a také – což jsem nezmínila v práci, i středověkého a dnešního člověka, podle Klápště 2005, 287.

10. Osel domácí (*Equus asinus f. domestica*)

Představuje domestikovanou formu divokého osla, mezi jehož přirozenou oblast výskytu patří oblast severovýchodní Afriky, tato část kontinentu je domovem dvou poddruhů: osla somálského (*Equus asinus somaliens*) a osla núbijského (*Equus asinus africanus*). První důkazy o zdomácnění osla pocházejí z Egyptské říše 2. poloviny 4. tisíciletí před n. l. Osel dokáže unést větší váhu nákladu (k poměru těla) než kůň, proto byl již od starověku využíván jako soumar. Z území ČR je známo pár prokázaných lokalit s nálezy oslích kostí, jsou to lokality Budeč, Kouřim, Libice, Mikulčice, Pohanskou, Olomouc – Povel, Olomouc – Slavonín. Jak je vidět, jsou to lokality buď ve středních Čechách, nebo na jižní Moravě, což jistě odpovídá rozmístění významných center tohoto období. (Dreslerová 2009). Z vrcholného středověku k těmto lokalitám ještě patří Sezimovo Ústí a Bratronice. (Peške 1994c, 272). Na Slovensku je jednou z nejstarších lokalit s nálezy pozůstatků osla Kúty, v Německu Bad Nauheim a Breisach všechno lokality z 8. – 9. století (Müller 1998, 395).

Nesmím také opomenout další zástupce koňovitých, jejichž zástupce se dá v raném středověku předpokládat, jsou to kříženci. Buď muly (kříženec kobyly a osla) nebo mezek (kříženec hřebce a oslice). Kostí kříženců se od oslů špatně poznávají, proto je možné, že i v tomto součtu nejsou všechno osli, ale mohou zde být uvedeni i muly nebo mezci (Dreslerová 2009). Podle N. Profantové (2008a, 99) lze nálezy oslích kostí spojit s kupeckým prostředím ze středomořských oblastí. Na druhou stranu o oslech se zmiňuje i Kosmova kronika.

Že naši předkové osly dobře znali (a pravděpodobně běžně nejedli), dokládá Kosmova kronika česká (Hrdina – Bláhová 2005, s. 35,36). Zde v kapitole o Lucké válce Kosmas poněkud posměšně kritizuje chování Čechů, kteří se před nastávající bitvou uchýlili o radu k bábě věštce, a ona jim poradila: „*Obětujte tedy svým bohům osla, aby se jejich ochrana u vás octla*“. Čechové tak učinili a Kosmas to komentuje: „*I byl zatím vyhledán ubohý oslíček, zabit a jak byl rozkaz posekán na sto tisíc kousků a od veškerého vojska za okamžik sněden. Když se takto posílili oslím masem – věc zázraku podobná – mohl člověk spatřit šiky veselé a muže, kteří byli hotoví k smrti jako lesní vepři...*“

11. Závěr

Koně to v raném středověku neměli lehké, díky jejich síle a vytrvalosti se do střední Evropy dostali nomádi Avari a staří Maďaři. Tato etnika měla ke koním velmi hluboký vztah, který byl pro koně, ale málo výhodný. Museli následovat svého jezdce na druhý břeh i po smrti. Nevíme jestli jako přátelé, převozníci, nebo jako oběť nám neznámých bohů. U Avarů byli alespoň pohřbeni „se vši parádou“, staří Maďaři jejich maso snědli a pohřbili jen lebku a končetiny. Staří Slované se k nim snad chovali lépe, před přijetím křesťanství je využívali k věštění a po přijetí křesťanství koně alespoň nemuseli následovat svého majitele do hrobu. V raném středověku, dokud existovala jenom lehká jízda bylo i koňské vybavení poměrně šetrné, později, když museli nést těžkého obrněného rytíře do boje se z ostruh staly docela mučící nástroje. Koně pro své majitele umírali jak ve válkách, kdy je jejich účast pochopitelná, tak při zábavě, při lovu a v turnajích. Velkou výhodou pro koně nebylo ani jejich zapojení do zemědělství. Hlavně proto, že se z volného a přirozeného chovu v přírodě pomalu přestěhovali do – jistě ne příliš vzhledných, větraných a čistých – stájí. Již jednou jsem v této práci označila koně za nejcennějšího pomocníka člověka a toto označení se nezmění. Nebýt jich, člověk by se nemohl tolik pohybovat, člověk by „ustrnul“ ve vývoji. A netroufám si ani odhadnout, kde bychom bez jejich rychlosti a síly byli.

Pokud mám zhodnotit moji práci, na základě archeozoologických rozborů jsem dokázala, že koní bylo v raném středověku málo. Na základě písemných pramenů se ukázalo, že také byli velmi drazí. Už samo vlastnictví koně odlišovalo příslušníky elitní vrstvy od ostatního obyvatelstva. Kůň v raném středověku ještě neměl jiné vyžití než jízdu a bylo třeba se o něj starat celoročně. Nevíme přesně, jak vypadala organizace chovu koní, všichni koně na Velké Moravě nemohli patřit knížeti, ale kníže se zřejmě staral o zvětšování stád. Později máme alespoň nějaké zprávy díky kobylím polím a služebnostem s koňmi spojenými.

Již od 8. století se v archeologických nálezech objevují doklady existence elitní vrstvy společnosti. Tato vrstva demonstrovala svoji výjimečnost prestižními věcmi. Již v období předvelkomoravském se mezi tuto vrstvu zařazují i příslušníci jezdeckta, nosící ostruhy s háčky a s očky. V době Velké Moravy je tato demonstrace moci vidět ještě více tím, že tito lidé byli pohřbíváni také ve velkomoravských centrech a na kostelních pohřebištích. Nejen zde, ale tuto elitní vrstvu nacházíme. Pokusila jsem se alespoň rámcově odpovědět i na otázku, kdo byli lidé pohřbení na vesnických pohřebištích. Bylo by lákavé snažit se definovat pohřbené s velmi bohatou výbavou na velkomoravských centrech jako velmože, nebo dokonce knížata, ale z historie víme, že takovéto zjednodušování, jen málokdy vede k pravdě. Existence bohatých dětských pohřbů dokazuje, že přinejmenším od doby Velké Moravy se některé děti do této vrstvy společnosti mohli narodit a jejich postavení bylo utvrzováno miniaturami jezdecké výstroje.

Za doby předchozí, na samém počátku raného středověku měli naši předkové ke koním ještě hlubší vztah, považovali je za posvátná zvířata a s jejich pomocí věštili. Při styku s Avary se Slované naučili používat třmeny a třmeny se záhy staly prestižními věcmi, dokládají to nálezy třmenů původem z celé Evropy. Samostatnou kapitolou jsou ostruhy, jak bylo zmíněno výše, dokládají zařazení jedince mezi bojovnickou vrstvu.

Ne – nomádká etnika zřejmě nebyla tak dobrými jezdci, proto záhy začala používat ostruhy, které nomádi nepotřebují. Slované v omezené míře a na krátký čas přejali i avarský zvyk pohřbívat bojovníka spolu s koněm – ale jak je vidět podle počtu nálezů, příliš se tento zvyk neujal. Neujal se ani zvyk zdobit si koně falérami. Avari zřejmě neměli příliš velký vliv na chov koní na našem území.

Snažila jsem se popsat koně ze všech hledisek, jakým na něj bylo nazíráno v raném středověku – jako symbol u nejstarších Slovanů, jako součást vojska, v zemědělství a také jako potrava. Přinesla jsem také přehled počtu nálezů koňských kostí z archeozoologických rozborů v porovnání s ostatními zvířaty. Toto téma není snadné, vždy bude existovat nějaká kapitola, kterou jsem upřednostnila oproti jiné. Zcela jsem také vynechala například turnaje, protože ty nepatří do sféry raného středověku. Vzala jsem si jako hlavní úkol přinést archeologický pohled do vztahu člověka a jeho nejcennějšího pomocníka, ne udělat katalog nálezů, mapu nalezišť nebo soupis všech pramenů o koních. Doufám, že se mi to podařilo.

12. Přehled použité literatury

Ambros, C. - Müller H. H. 1980: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei, Bratislava

Ambros, C. 1991: Zvieracie prílohy na pohrebisku vo Vyškovciach nad Iplom. K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku, s. 181 – 185.

Anreiter, P. ed. 1998: Man and the animal world. Studies in archeozoology, antropology and paleolinguistic / in memoriam Sándor Bökönyi. Budapest.

Bartošková, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Studie archeologického ústavu Československé akademie Věd. Praha.

Benecke, N. 1994: Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südsandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter. Berlin.

Beneš, J. 1985: Nálezzy zvířecích kostí na Libici. Sborník NM 39, s. 123- 126.

Beranová, M. 1970: Nejstarší slovanské podkovy a počátek novodobého zápřehu koní. Sborník NM 24, s. 15-19.

Beranová, M. 1975: Zemědělská výroba v 11. /14. století na území Československa: podle archeologických pramenů. Praha

Beranová, M. 1980a: Způsob chovu dobytka u Slovanů v 6. – 10. století. Slované 6. -10. století. Sborník referátů ze symposia Břeclav – Pohansko, s. 19 – 27.

Beranová, M. 1980b: Zemědělství starých Slovanů. Praha

Beranová, M. 2004: O výživě a hladomoru v Čechách na počátku 2. tisíciletí. SLA 52, s. 121 – 137.

Beranová, M. 2005: Jídlo a pití v pravěku a ve středověku. Praha

Beranová, M. – Lutovský, M. 2009: Slované v Čechách: archeologie 6. – 12. století. Praha

Bialeková, D. 1977: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim. Typologie und Datierung. SLA 25, s. 103-160.

Bialeková, D. 1988 : Potrava živočišného původu v pobedimské sídliskové ekuméne v 9. Storočí, AR 40, s. 296 – 305.

Bláha, J. 2000: Archeologické a archeozoologické poznámky ke stravování olomouckých Slovanů v předvelkomoravském období (konec 7. – počátek 9. století). Střední Morava: kulturně historická revue 10, s. 66 – 74.

Bláha, J. 2001: Archeologické poznatky k vývoji a významu Olomouce v období Velkomoravské říše. Velká Morava mezi východem a západem. Spisy Archeologického ústavu AV ČR 17. Brno, 41 – 68.

- Boháčová, I. – Profantová, N. – Špaček, J. 1998: Kování avarského původu ze Staré Boleslavi. *Archeologie ve středních Čechách* 2, s. 341 – 348.
- Bökönyi, S. 1974: *History of domestic mammals in Central and Easter Europe*. Budapešť.
- Borkovský, I. 1948 : Pohřebiště obchodníků z doby knížecí v Praze 1. *Slavia Antiqua* 1, s. 460 – 483.
- Brentjes, B. 1973: *Jak zvířata zdomácněla*. Praha.
- Bubeník, J. 1988: *Slovanské osídlení středního Poohří*. Praha.
- Bubeník, J. 1992: Výzkum vrchu Rubín (Dolánky, obec Podbořany, okr. Louny) a jeho okolí v letech 1984-1898. *AR* 44, s. 217-229.
- Caras, R. A. 1997: *Zvířata, která změnila člověka*. Praha.
- Clark, J. ed. 2004: *The medieval horse and its equipment c. 1150-1450*. London
- Cibulka, J. 1934: *Český řád korunovační a jeho původ*. Praha.
- Creager, A. N. H. – Jordan, W. CH. ed.: 2002: *The animal / human boundary: Historical perspectives*. Rochester.
- Čilinská, Z. 1981: Nové nálezy falér ze slovansko – avarských pohřebísk na Slovensku. *SLA* 9, s. 331 – 346.
- Čilinská, Z. 1992: *Slovania a avarský kaganát*. Bratislava.
- Čiháková, J. – Dragoun, Z. – Podliska, J. 2000: Pražská sídelní aglomerace v 10. a 11. Století. In: Polanský, L. – Sláma, J. – Třeštík, D.: *Přemyslovský stát kolem roku 1000 : na paměť knížete Boleslava II*. Praha
- David, J. 2001 : Několik poznámek k toponymům odvozeným z apelativ Kobyla a Kůň na území Čech. *Acta Onomastica* 41 -42, s. 34 – 42.
- Dobroruka, L. – Kholová, H. 1992: *Zkrocený vládce stepi*. Praha.
- Dohnal, M. 1991: Slovanská pohřebiště na Olomoucku. *Časopis slezského zemského muzea* 40, s. 220 – 247.
- Dohnal, M. 2003: K archeologické rozdílnosti střední a východní Moravy v raném středověku. *Časopis slezského zemského muzea* 52, s. 1 – 13.
- Dostál, B. 1966: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha.
- Dostál, B. 1975: *Břeclav – Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec*. Brno.
- Dostál, B. 1990: Raně feudální společnost Velké Moravy na základě objevů v Břeclavi – Pohansku. In: ČIŽMÁŘ, Miloš, ed., NEKUDA, Vladimír, ed. a UNGER, Josef, ed. *Pravěké a slovanské osídlení Moravy: Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka*, s. 282 – 287.

- Drozdová, E. – Šedo, O. 2004: Úvodní informace o objektu 6/86 s pohozenými lidskými a zvířecími kostrami z doby velkomoravské v Letonicích. *Ve službách archeologie V*, s. 223 – 235.
- Dreslerová, G. 2009: Osel v době hradištní. *Archeologie doby hradištní v České a Slovenské republice*, sborník příspěvků přednesených na pracovním setkání Archeologie doby hradištní ve dnech 24. – 26. 4 2006, s. 10 – 16.
- Ďuricová, M. 2007: Zvláštnosti v ukládání mrtvých ako súčasť duchovnej kultury obyvateľstva v období avarského kaganátu na území Slovenska. *SLA 55*, s. 311-352.
- Dušek, J. a kol 1987: *Chov koní v Československu*. Praha.
- Dušek, J. 1995: *Kůň ve službách člověka*. Praha.
- Dušek, J. a kol. 1999: *Chov koní*. Praha.
- Dvořáková, D. 2007: Kůň a člověk ve středověku: k spolužití člověka a koňa v Uherskom kralovstve. *Budmerice*.
- Eisner, J. 1948: Základy kovářství v době hradištní v Československu. *Slavia Antiqua I*, s. 367 – 395.
- Frolíková – Kaliszová, D. 2004: Zvířecí kosti z 8. – 10. století v Uherském Hradišti a jejich zpracování. In: Fusek, G. ed.: *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, s. 75 – 81. Nitra.
- FIALOVÁ, L. ET al. 2006: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha.
- Galuška, L. 1996: *Uherské Hradiště – Sady. Křesťanské centrum říše velkomoravské*. Brno.
- Galuška, L. 2005: Gehörte die in Särgen bestatteten Personen zur gesellschaftselite des grossmährischen Staré Město – Uherské hradiště? In: Kouřil, P. ed.: *Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas*, s. 193 – 209. Brno.
- Graus, F. 1953: *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. Dějiny venkovského lidu od 10. do 1. pol. 13. stol.* Praha.
- Hamerow, H. 2002: *Early medieval settlements. The archeology of rural communities in Northwest Europe 400 – 900*. Oxford.
- Hančar, F. 1955: *Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit*. München.
- Hanuliak, M. – Rejholcová, M. 1999: *Pohrebisko v Čakajovciach. (9. -12. století)*. Bratislava.
- Hanuliak, M. 2004: *Velkomoravské pohrebiska. Pochovavanie v 9. – 10. století na území Slovenska*. Nitra.
- Havlík, L. E. 1985: *Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin*. In: Poulík, J. aj.: *Velká Morava a počátky československé státnosti*, s. 187 - 215. Praha.
- Havlík, L. E. 1990: *Kronika o Velké Moravě*. Brno.
- Herrmann, J. 1985: *Die Slawen in Deutschland*. Berlin

- Hrubý, V. 1955: Staré Město: Velkomoravské pohřebiště „Na Valách“. Praha.
- Hrubý, V. 1957: Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě. PA 48, s. 118 – 217.
- Hrubý, V. 1966: Staré Město. Velkomoravský Velehrad. Praha.
- Choc, P. 1967: S mečem i štítem: české raně feudální vojenství. Praha.
- Chotěbor, P. 1985: Středověké ryté kresby na stěnách interiéru baziliky sv. Jiří na Pražském hradě. AR 37, s. 628 – 643.
- Chrzanowska, W. – Januszkiewicz – Zalecka, B. 2003: Tierknochenfunde aus der vor und Hauptburg des Burgwall Mikulčice. In: Poláček, L.ed.: Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, s. 121 – 151. Brno.
- Chrzanowska, W. - Krupska, A. 2003: Archäozoologische Analyse der Pferdebestattungen aus Mikulčice und Břeclav Pohansko. In: Poláček, L.ed.: Studien zum Burgwall von Mikulčice 5, s. 151 – 215. Brno.
- Jireček, H 1863: Slovanské právo v Čechách a na Moravě, Praha.
- Jokl, Z 1977: Jezdectví a dostihový sport, Praha.
- Kalábek, M. 2001: Meč se značkou ULFBERTH, in: BÉM, M. et al.: Archeologické zrcadlení = Archaeological reflections, s. 85 – 96. Olomouc.
- Kaván, J- Holnerová, E. 1970: Osteologický materiál ze slovanského hradiště Hradec n. Jizerou. Sborník NM 24, s. 65 – 71.
- Kavánová, B. 1976: Slovanské ostruhy na území Československa. Studie Arch. Ústavu Akademie Věd v Brně.
- Kavánová, B. 1999: Mikulčice – sídliště na „Klášteřisku“. Přehled výzkumů 40, s. 65 – 127.
- KAŹMIERCZYK, J. 1978: Podkowy na Śląsku w X-XIV wieku: studia z dziejów kultury materialnej. Wrocław.
- Kelekna, P. 2009: The horse in human history. New York.
- Klanica, Z. 1985: Mikulčice – Klášteřisko. PA 76, s. 474 – 539.
- Klanica, Z. 2005: Eliten auf Gräberfeldern altmährischen Zentren. In: Kouřil, P. ed.: Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, s. 35 – 49.
- Klanica, Z. 2006: Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště. Brno
- Klanica, Z. 2008: Mutěnice – Zbrod. Zaniklé slovanské sídliště ze 7. – 10. století. Brno
- Klápsťe, J. 2005: Proměny Českých zemí ve středověku. Praha.
- Klein, B. – Ruttkay, A. – Marsina, R. 1994: Vojenské dejiny Slovenska. Bratislava.

- Klučina, P.ed. 1985: Vojenské dějiny Československa. Praha.
- Košnar, L. 1982: Raně středověké třmeny ze Zbečna a Kolína. *Varia Archeologica* 3, s. 53-72.
- Košta, J. 2008: Několik poznámek k chronologii pohřebiště v VI. kostela v Mikulčicích. *Studia mediaevalia pragensia* 8, s. 277-296.
- Kouřil, P. 2001: Zur chronologischen Stellung von Sporen, deren Arme mit rechteckigem Rahmen mit fester Schnalle vendet sind. *Velká Morava mezi Východem a Západem*, s. 241 – 257. Brno.
- Kouřil, P.ed. 2004a: Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Brno.
- Kouřil, P. 2004b: Raně středověký bojovnícký hrob z Hradce nad Moravicí. *SLA* 52, s. 55 – 76.
- Kouřil 2008: Archeologické doklady nomádského vlivu a zásahy na území Moravy v závěru 9. a 10. století. In: ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana, ed. a HULÍNEK, Drahošlav, ed.: *Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska: zborník príspevkov z kolokvia*, s. 113 – 135.
- Kouřil, P. 2010: Raně středověké nálezy z Malé Hané a blízkého okolí na severozápadní Moravě. In: UNGERMAN, Š. ed. a PŘICHYSTALOVÁ, R. ed. 2010: *Zaměřeno na středověk: Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám*. Praha.
- Kovačiková, L. 2003: Toušeň – Hradištko, analýza zvířecích kostí ze sondy 1/2001. *Archeologie ve středních Čechách* 7, s. 531 – 539.
- Kovačiková, L. 2007: Osteologický rozbor zvířecích kostí z Pšovky. In: Varadzin, L. – Štefan, I. *Raně středověká podhradní osada v Pšovce u Mělníka. Příspěvek k datování mladohradištní keramiky*. AR 59, s. 116 – 129.
- Kratochvíl, Z. 1969: *Die Tiere des Burgwalls Pohansko*, Praha.
- Krumphanzlová, Z. 1972: *Die Ausstattung der Burgwallzeitfriedhöfe in Böhmen und ihre rituelle Bedeutung. Vznik a počátky Slovanů VII*, s. 179 – 207.
- Krzemionska, B. - Třeštík, D. 1964: Služebná organizace v raně středověkých Čechách. *Československý časopis historický* 12, s. 637 – 668.
- Krzemionska, B. - Třeštík, D. 1978: Hospodářské základy raně středověkého státu ve střední Evropě. *Hospodářské dějiny* 1, s. 149-230.
- Kudrnáč, J. 1970: Klučov: Staroslovanské hradiště ve středních Čechách: K počátkům nejstarších slovanských hradišť v Čechách. Praha.
- Kuzmina, E. E. 2006: *Mythological treatment of the horse in indo-european culture. Equids in time and space*, s. 263 – 271. Oxford.
- Kyselý, R.:
- 2000a: Archeozoologický rozbor materiálu z lokality Rubín a celkový pohled na zvířata doby hradištní. PA 41, s. 155 – 200.
  - 2000c: Zvířecí kosti ze Strunkovic (12. století). AR 52, s. 79-84.

- 2002d: Přívory 2000 – archeozoologický rozbor. Vlastivědný sborník Mělnicka IV, s. 48 - 52.
- 2003: Zvířecí kosti z Otradovic, In: Profantová, N. – Špaček, J. 2003: Nejstarší slovanská sídliště na Čelákovicku. AR 55, s. 376 – 377.
- 2004a: Jakého původu jsou kosti koní z pískovny lázně Toušeň? In: Špaček, J. 2004: 100 let Městského muzea v Čelákovících, s. 129-139. Městské muzeum Čelákovice
- 2004b: Zvířecí kosti z archeologických výzkumů na Vyšehradě. In. Nechvátal, B.: Kapitulní chrám svatého Petra a Pavla na Vyšehradě. Archeologický výzkum, s. 478 – 577. Praha.

Kytlicová, O. 1968: Slovanské pohřebiště v Brandýsku. PA 59, č. 1, s. 193 – 246.

Langdon, J. 1997: Was England a technological backwater in the middle ages? In Astill, G. – Langdon, J.: Medieval farming and technology. The impact of agricultural change in Northwest Europe, s. 41 – 69. Leiden – New York – Köln.

LE GOFF, J. 2005: Kultura středověké Evropy. Praha.

Lutterer, I. – Šrámek, R. 1997: Zěmepisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Havlíčkův Brod.

Lutovský, M. 1994: Kolínský knížecí hrob: Ad Fontes. Sborník Národního muzea v Praze 48, s. 37 – 76.

Lutovský, M. 2001: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.

Lutovský, M. 2006: Kolín 1864: nejvýznamnější hrobový nález českého raného středověku. České země v raném středověku. Praha.

Lutovský, M. - Michálek, J. 2002: Archeologie knížecího sídla. Praha.

Máchal, J. 1907: O bájesloví Slovanské. Olomouc.

Marešová, K. 1983: Uherské Hradiště – Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích. Praha.

Michalcówna, M. ed.1956: Drzwi Gnieznienskie. Wrocław.

Meduna, P. 2007: Luba a ti druzí. In: DOLEŽALOVÁ, E. ed. a ŠIMŮNEK, R. ed.: Od knížat ke králům: sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky, s. 375 – 387.

Medvecký, D. 1981: Chov koní. Bratislava.

Měchurová, Z. 1980: Podrobná terminologie koňského postroje a jeho částí ve středohradištním období. Vlastivědný věstník moravský 32, s. 187-193.

Měchurová, Z. 1981 : Kůň tažný a jezdecký v raném středověku. Časopis moravského muzea 66, s. 75 – 91.

Měchurová, Z. 1983: Třmeny a jiné součásti sedla z časně středověkého období. Časopis Moravského muzea 68, s. 61 – 87.

- Měchurová, Z 1984: Součásti uzdění koně ve velkomoravském období. *Archeologica Historica* 9, s. 263 -292.
- Měřínský, Z. 1986: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů. *PA* 77, s. 18-80.
- Měřínský, Z. 2002: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha.
- Měřínský, Z. – Unger, J. 1990: Velkomoravské kostrové pohřebiště u Morkůvek (okr. Břeclav). In: ČIŽMÁŘ, Miloš, ed., NEKUDA, Vladimír, ed. a UNGER, Josef, ed.: Pravěké a slovanské osídlení Moravy: Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulíka, s. 360 – 400.
- Mlíkovský, J. 2003: Zvířata a jejich role na raně středověkém hradě Stará Boleslav (Střední Čechy). Stará Boleslav. Přemyslovský hrad v raném středověku. *Mediaevalia Archaeologica* 5, s. 347 – 365.
- Mlíkovský, J. 2005: Papoušek na raně středověké plaketě ze Starého Města. *Časopis moravského muzea* 40, s. 185 – 196.
- Misař, J. – Jiskrová, I. 2005: Chov a šlechtění koní. Brno.
- Müller H. H. 1998: Aus dem Mittelalter stammende archäozoologische Nachweise des Esels (*equus asinus*) nördlich der Alpen. In: Anreiter, P. ed. 1998: *Man and the animal world. Studies in archeozoology, antropology and paleolinguistic / in memoriam Sándor Bökönyi*, s. 395 – 403. Budapest.
- Müller – Wille, M. 1970-1971: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, sv. 20 – 21, s. 119 – 188.
- Neústupný, E. 1981: Zachování kostí z pravěkých sídlišť. *AR* 33, s. 154 – 163.
- Nevizánský, G. 1978: Staromaďarské jazdecké hroby v Hostiach, okr. Galanta. *AR* 30, s. 386 – 407.
- Nevizánský, G. 1987: K počiatkom domestikace koně v Karpatskej kotline. *AR* 39, s. 644 – 654.
- Nevizánský, G. 1999: Dobytkarstvo starých Maďarov. In: Sokolovský, L.: *Mäsiarstvo a údenarstvo v dejinách Slovenska. Zborník z rovnocenného sympózia konaného v dňoch 3. -5. Decembra 1997 v Rimavskej Sobote*, s. 45 – 51.
- Nevizánský, G. 2006: Staromaďarské jezdecké pohrebisko v Leviciach – Géni. *SLA* 54, s. 285 – 328.
- Niederle, L. 1953: *Rukověť slovanských starožitností*. Praha.
- Novotný, B. 1963: Výzkum velkomoravského hradiště „Pohanska“ u Nejdku na Lednickém ostrově. *PA* 54, s. 3 – 39.
- Novotný, B. 1979: Význam podkov, ostruh a udidel z hradiska Vysoká zahrada – castrum Strachotín u Dolních Věstonic na Moravě. *Archeologica Historica* 4, s. 287 – 295.
- Ohler, N. 2003: *Cestování ve středověku*. Jinočany.
- Páral, V- Riedlová, M. - Unger, J. 1994: Zvířecí kosti z hradu Lelekovice (okr. Brno-venkov), *Archeologica Historica* 19, s. 199-205.

Páral, V. -Měchurová, Z. -Riedlová, M. 1995: Zvířecí kosti ze zaniklé středověké vsi Konůvky (okr. Vyškov). *Archeologica Historica* 20, s. 417 – 425.

Pauliny, J. 1999: *Knihy o cestách a královstvích. Slovensko očami cudzincov: vzácne správy o histórii nášho územia od 6. do 10. storočia, tak ako sa javia v písomnostiach prevažne cudzieho .* Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov, s. 225 – 249. Bratislava.

Peške, L. 1969, in: Buchvaldek, M. - Sláma, J. – Zeman, J.: *Slovanské hradiště u Kozárovic.* *Præhistorica* VI, Praha.

Peške, L. 1985a: Domáci a lovná zvierata podle nálezů na slovanských lokalitách v Čechách. *Sborník Národního muzea* 39, s. 209 – 239.

Peške, L. 1994 a: Osteologické nálezy z Mlékojed, okr. Mělník ze starší doby římské. *AR* 46, s. 307 – 319.

Peške, L. 1994c: The history of natural scientific methods in the archeological institute and their present objectives. *PA Supplementum* 1, s. 259 – 278.

Petříčková, J. 1999a: Rozbor osteologického materiálu z hradiště u Dolních Břežan, okr. Praha – Západ. *Archeologie ve Středních Čechách* 3, s. 407-440.

Petříčková, J. 1999b: Soubor zvířecích kostí z Kozárovic, okr. Příbram, *Archeologie ve středních Čechách* 3/2, s. 385 – 406.

Petříčková, J. 2000a: Osteologické nálezy kostela P. Marie a z kaple P. Marie v Jiřském klášteře. In: Frolík, J. et al.: *Nejstarší sakrální architektura Pražského hradu.* *Castrum Pragense* 3, s. 355-398.

Petříčková, J. 2000b: Domáci a lovená zvierata v době hradištní. *Archeologie ve středních Čechách* 4, s. 485-488.

Pleinerová, I. 2000: *Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny.* Praha.

Podborský, V. 1994: *Náboženství našich prapředků.* Brno.

Podborský, V. 1997: *Dějiny pravěku a rané doby dějinné.* Brno

Poláček, L. 2005: Zur Erkenntnis der Höchsteneliten des grossmährischen Mikulčice. Gräber mit beschlagennenen Sägen. In: Kouřil, P. ed.: *Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas.* Brno.

Poulík, J. 1950: Výsledky výzkumu na staroslovanském pohřebišti u Dolních Věstonic. *AR* 2, s. 22 – 31.

Poulík, J. 1975: *Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských.* Praha.

Profantová, N.:

- 1989: Nález ostruh s háčky z „hradiště u Hořovic“. *AR* 41, s. 205 – 208.
- 1993: K nálezům ostruh z konce 7. -9. stol. v Čechách. *Mediaevalia archeologica Bohemica (PA – Supplementum 2)*, s. 60-85.

- 1995: On the Archaeological evidence for Bohemian elites of the 8th – 9th century. Central Europe in 8th – 10th centuries : international scientific conference, s. 105 – 114.
- 1999: Zum gegenwärtigen Erkenntnisstand der frühmittelalterlichen Besiedlung des Burgwalls Šárka (Gemeinde Dolní Liboc, Prag 6). PA 90, s. 65 – 106
- 2003: Další kovové nálezy z hradiště Kal, okr. Jičín. Archeologie ve středních Čechách 7, s. 541 – 552.
- 2004: Die Elite im Spiegel der Kindergräber aus dem 9. und 10. Jahrhundert in Böhmen. IN: Kouřil, P.: Die Frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas, s. 313 – 335. Brno.
- 2008: Problém interpretace staromaďarských nálezů v Čechách. In: ŠTEFANOVIČOVÁ, T. ed. a HULÍNEK, D. ed.: Bitka pri Bratislave v roku 907 a jej význam pre vývoj stredného Podunajska: zborník príspevkov z kolokvia, s. 149 – 169.
- 2008a: Byzantské nálezy 6. – 11. stol. v Čechách a na Moravě. In: CHARVÁT, P. ed. a MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ, P. ed.: Země Koruny české a východní Středomoří: ve středověku a novověku, s. 73 – 120.
- 2010: Awarsiche Funde in der Tschechischen Republik – Forschungsstand und neue Erkenntnisse. Acta Archaeologica Carpathica XLV. Cracow.
- 2011 : Karolinské importy a jejich napodobování v Čechách, případně na Moravě (konec 8. – 10. století). Zborník Slovenského národného muzea – 2011 – archeológia supplementum 4, s. 71 – 104.

Profantová, N. – Kalferst, J. 1999: Nové poznatky o hradišti Kal, okr. Jičín. Archeologie ve Středních Čechách 3, s. 293- 335.

Profantová, N. – Stolz, D. 2006: Kovové nálezy z hradiště v Tismicích a pokus o interpretaci významu hradiště v raném středověku. Archeologie ve Středních Čechách 10, s. 793 – 838.

Profantová, N. – Kavánová, B. 2003: Mikulčice. Pohřebiště u 6. a 12. kostela. Brno.

Profantová, N. – Špaček, J. 2003: Příspěvek k poznání raně středověkého osídlení v Toušni (lázně Toušeň, okr. Praha - Východ). Archeologie ve středních Čechách, s. 507 – 539.

Profantová, N. - Profant, M. 2004: Encyklopedie Slovanských bohů a mýtů. Praha.

Profantová, N. – Vích, D. 2008: Raně středověké osídlení Malé Hané na pomezí Čech a Moravy. Přehled výzkumů 49. Brno.

Raepsaet, G. 1997: The development of farming implements between the Seine and the Rhine from the second to the 12 century. In: Astill, G. – Langdon, J.: Medieval farming and technology. The impact of agricultural change in Northwest Europe, s. 41 – 69. Leiden – New York – Köln.

- Pascua, E. 2007: From forest to farm and town. In: Resl, B.: A cultural history of animals in the Medieval Age. Oxford.
- Ruttkey, A. T. 1999: Chov dobytku, lov a rybolov vo včasnóm a vrcholnom stredoveku. In: : Sokolovský, L.: Mäsiarstvo a údenarstvo v dejinách Slovenska. Zborník z rovnocenného sympózia konaného v dňoch 3. -5. Decembra 1997 v Rimavskej Sobote, s. 31 – 45. Gradus.
- Salisbury, J. E. 1994: The beast within. Animals in the middle ages. New York
- Slabina, M. 2001: Tři nová avarsko – slovanská kování z Prahy (?). Archeologie ve Středních Čechách 5, s. 529 – 531.
- Sláma, J. 1995: Slavníkovci – významná či okrajová záležitost českých dějin? AR 47 s. 31 – 45.
- Slivka, M. 2002: Symbolika výzbroje a výstroje. Archaeologica Historica 27, s. 589 – 607.
- Smetánka, Z. 1988: Život středověké vesnice. Praha.
- Smetánka, Z. 2003 : Archeologické etudy. Praha.
- Sovová, Z. 2005: Osteologická analýza kostí z výzkumu hradištních objektů v Plzni – Karlovarské ulici. Archeologie doby hradištní v Čechách, Plzeň, s. 163 – 179.
- Staščíková – Štukovská, D. 2001: Vybrané nálezy z pohřebiska v Borovciach z pohľadu začiatkov ostrového pohřbívání staromoravských a nitranských Slovanov. In: KOUŘIL, P. - MĚŘÍNSKÝ, Z. - GALUŠKA, L.: Velká Morava mezi Východem a Západem. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 17.
- Steinhübel, J. 2004: Nitrianské kniežactvo. Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava
- Stloukal, M. 1975: Pravěké a raně středověké populace. Demografie 17, s. 55 – 61.
- Sůvová, Z. 2005: Osteologická analýza kostí z výzkumu hradištních objektů v Plzni – Karlovarské ulici. Archeologie doby hradištní v Čechách, s. 163 – 180.
- Šaurová, D. 1979: Středověké podkovy ze zaniklé osady Konůvky. Archaeologica Historica 4, s. 295-303.
- Šmahel, F. 1993: Smuteční ceremonie a rituály při pohřbu císaře Karla IV. ČČH 91, s. 401 – 415.
- Šmelhaus, V. 1980: Vývoj zemědělské výroby v českých zemích v době předhusitské. Praha.
- Šolle, M. 1959: Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi. PA 50, s. 353 – 507.
- Šolle, M. 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.
- Šolle, M. 2000: Po stopách přemyslovských Děpolticů: příspěvek ke genezi města Kouřimě. Praha.
- Šustová, M. 2004: Konzumace koňského masa a mléka ve středověku. Časopis společnosti přátel starožitností 112, s. 210 – 214.

- Téra, M. 2009: Perun, bůh hromovládce. Sonda do slovanského archaického náboženství. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Třeštík, D. 1997: Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530-935). Praha.
- Třeštík, D. 2001: Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791 – 871. Praha.
- Třeštík, D. 2009: Od příchodu Slovanů k „říši“ českých Boleslavů. In: BARTLETT, Robert et al. Přemyslovci: budování českého státu, s. 61 – 99. Praha.
- Točík, A. 1968: Altmagyarische Gräberfeld in der südwestslowakei. Bratislava.
- Turek, J. 1946: Prachovské skály na úsvitě dějin. Praha.
- Vaclová, B. 1976: Předběžné statistické zpracování velkomoravských ostruh z Mikulčic. AR 28, s. 160 – 164.
- Váňa, 7. 1973: Přemyslovský Libušín: Historie a pověst ve světle archeologického výzkumu. Praha. Academia.
- Váňa, Z. 1990: Svět slovanských bohů a démonů. Praha.
- Vaněček, V. 1959: Česká „kobyli pole“ jako právní instituce. Rozpravy ČSAV 69.
- Vaněček, V. 1977: Prameny k dějinám státu a práva v Československu. Část 1. Do husitského revolučního hnutí. Praha.
- Vaníček, V. 2007: Sociální mentalita české šlechty: urozenost, rytířství, reprezentace. In: NODL, M. ed. a WIHODA, M. ed. : Šlechta, moc a reprezentace ve středověku. Colloquia mediaevalia Pragensia 9, s. 141 – 209.
- VAŠICA, J. 1966: Literární památky epochy velkomoravské 863-885. Praha.
- Verbruggen, P. J. 1977: The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages: from the eight century to 1340. Amsterdam.
- Vermouzek, R. 1983: Středověký vůz. Archaeologica historica 8, s. 311 – 325.
- Vignatiová, J. 1980 : Součásti jezdecké výstroje z nálezů na Pohansku u Břeclavě. SPFFBU E 25, s. 161 – 198.
- Vignatiová, J. 1992: Břeclav – Pohansko. Slovanské osídlení jižního předhradí. Brno.
- Zábojník, J. 2000: Das awarische Kaganat und die Slawen an seiner nördlichen Periferie. SLA 47, s. 153 -173.
- Zápotocký, M. 1965: Slovanské osídlení na Litoměřicku. PA 56, s. 205 – 385.
- ŽAK, J. 1959: Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie: Wczesnośredniowieczne ostrogi o zaczepach haczykowato zagietych do wnętrza. Warszawa.

Žemlička, J. 1995: Expanze, krize a obnova Čech v letech 935 – 1055. Český časopis historický 93, s. 205 – 221.

Žemlička, J. 1997: Čechy v době knížecí. Praha.

Prameny:

Bartoňková, D. et al. 2008: *Magnae Moraviae fontes historici*. Brno.

Bláhová, M. - Fiala, Z – Třeštík, D. 1972: *Kosmova kronika česká*. Praha.

Zbraslavská kronika = *Chronicon aulae regiae*. Praha.

Zbraslavská kronika = *Chronicon aulae regiae* / [text kroniky přeložil František Heřmanský, verše Rudolf Mertlík; předmluvu napsal, odbornou revizi překladu provedl Zdeněk Fiala]. Praha 1976.

Vysvětlivky:

AR – Archeologické rozhledy

ČČH – Československý časopis historický

PA – Památky archeologické

SLA – Slovenská archeologia

SPFFBU – Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity